

SOCIALE EN KONJUNKTURELE FACETTEN VAN DE LINNENNIJVERHEID IN VLAANDEREN

(late 14e - midden 19e eeuw)

door

Chr. VANDENBROEKE

Het belang van de huisnijverheid in het algemeen en van de vlas-industrie in het bijzonder hoeft zeker niet meer benadrukt te worden. Door de meeste historici, die zich met de sociale en economische ontwikkeling tijdens de pre-industriële fase hebben ingelaten, werd dit reeds bevestigd. Algemeen wordt in die zin trouwens aangenomen dat, tot vóór de industrialisatie, de secundaire sektor overwegend op de garenbereiding en de textielproductie was afgestemd¹. Meer nog dan voor het buitenland, geldt dergelijke vaststelling voor Vlaanderen. Sinds de late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden vormde de textielindustrie er veruit het belangrijkste alternatief naast en samen met de tewerkstelling in de landbouw². Tegen het einde van het Ancien Régime nam het aandeel van deze sektor in de totale tewerkstelling nog verder toe. Door de sterker wordende bevolkingsdruk enerzijds en de extreem doorgedreven vormen van bedrijfsversnippering anderzijds, zagen zich steeds meer mensen tot het zoeken van alternatieve en/of aanvullende inkomsten verplicht. Des te meer was dit het geval, daar ook de grond- en pachtprizen evenals de huishuren en de prijzen van levensmiddelen over langere termijn bleven stijgen en de koopkracht uitholden. In welke mate de plattelandsbevolking in Vlaanderen van de huisnijverheid afhankelijk was geworden, blijkt overvloedig uit de eerste statistische overzichten inzake beroepskwalifikatie, die tegen het einde van de 18e eeuw werden opgesteld. Zowel in West-als in Oost-Vlaanderen was toen reeds 1/4 tot 1/5 van de bevolking permanent of deeltijds in de linnennijverheid actief en in sommige regio's kon deze verhouding zelfs tot ruim de helft oplopen³. Weliswaar gelden dit vrij ruwe schattingen; de bijzondere aard van deze activiteit laat evenwel niet toe verdere preciseringen na te streven. Herhaaldelijk vernemen we o.m. uitlatingen in de zin van: „l'industrie flamande du lin était un accessoire, une prolongation de l'industrie agricole. Elle s'exerçait pen-

(1) Vgl. o.m. F. CROUZET, „Essai de construction d'un indice annuel de la production industrielle française au XIXe siècle”, in „Annales. Economies - Sociétés - Civilisations”, 1970, pp. 85-97.

(2) J. A. VAN HOUTTE, „Economische en sociale ontwikkeling van het Zuiden”, in „Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, VII, pp. 397-398.

(3) Een systematisch onderzoek van de telling van het jaar IV, dat thans in voorbereiding is, zal ongetwijfeld toelaten de regionale contrasten scherper af te bakenen. Analoge vergelijkingen m.b.t. de regionale spreiding omstreeks het midden van de 19e eeuw komen voor bij G. JACQUEMYNS, „Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-50”, Brussel, 1929.

dant les nombreuses heures de chômage que subissait le paysan" ⁴. Inzonderheid tijdens de maanden november-december tot en met maart-april bereikten het weven en de garenbereiding een hoogtepunt ⁵. Het systematisch opvullen van de dode periodes op het landbouwbedrijf betekende op zichzelf reeds een reële verbetering van de „productivity of workers" ⁶. Vanaf de 18e eeuw betrokken bovendien steeds meer mensen een inkomen uit de proto-industrie en voor een toenemend aantal mensen en/of gezinsleden werd de vlasnijverheid de enige of alvast veruit de belangrijkste activiteit ⁷. Meteen houdt dit in dat enkel de laagste sociale geledingen van bezitlozen, dagloners en keuterboeren bij deze bedrijvigheid betrokken waren. Deze groeiende participatie ging nochtans geenszins gepaard met een even snelle toename van de verdiensten; het tegendeel deed zich zelfs voor. Op het onderzoek vooruitlopend kunnen we nu reeds aanstippen dat de globale betekenis van de linnennijverheid in verhouding tot het fysisch produkt uit de primaire sektor bij het begin van de 19e eeuw nog slechts 10 à 15 % vertegenwoordigde en naderhand zelfs nog verder werd afgezwakt. Analoge ramingen voor Oost-Vlaanderen laten toe dit aandeel voor het einde van het Ancien Regiem op ± 15 à 20 % te bepalen en omstreeks het midden van de 18e eeuw bedroeg het wellicht meer dan 20 % ⁸. Dit betreft dan uitsluitend de vlasnijverheid. De preciese betekenis van deze verhoudingen wordt nog sterker geaccentueerd, wanneer we weten dat het globale aandeel van de secundaire sektor t.o.v. de agrarische produktie op dat ogenblik in Frankrijk van een orde van 20 à 25 % was ⁹.

Meerdere facetten van de vlasindustrie in Vlaanderen werden reeds

(4) L. VARLEZ, „Les salaires dans l'industrie gantoise. II. Industrie de la filature du lin", Brussel, 1904, p. XXV.

(5) E. DUBOIS, „L'industrie du tissage du lin dans les Flandres", Brussel, 1900, p. 17.

(6) F. MENDELS, „Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process", in „Journal of Economic History", 1972, p. 242.

(7) A. LASSERRE, „La situation des ouvriers de l'industrie textile dans la région lilloise sous la monarchie de juillet", Lausanne, 1972, p. 22; H. COPPEJANS-DESMEDT, „Het Land van Waas in de XIXe eeuw. Van 'autarkische' regio naar geïntegreerd Belgisch gewest", in „Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis", 1977, p. 55; J. VERMAUT, „Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)", in „Rollariensia. Jaarboek van het Geschieden Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland", 1974, p. 166.

(8) Betreffende de schattingen van het per capita inkomen in de primaire sektor, cfr. C. VANDENBROEKE, „Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17e-18e eeuw)", in „Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent", 1977, p. 151-189. De ramingen van de linnenproduktie, zowel uitgedrukt in natura als tegen courante prijzen, zullen verder meer in detail worden toegelicht.

(9) „Histoire Economique et Sociale de la France", II, Parijs, 1970, p. 250. Het fundamentele belang van de vlasindustrie in de Zuidelijke Nederlanden blijkt eveneens uit volgende vergelijking: begin 19e eeuw omvatte de globale waarde van de textielexport in Frankrijk ± 220 miljoen frank per jaar of, omgerekend, ca. 65-70 stuiver per inwoner. Analoge omrekeningen voor Groot-Brittannië geven een hoofdelijke waarde van ± 465 stuiver. Vanuit de Zuidelijke Nederlanden droeg de linnenuitvoer alleen al ca. 80 stuiver per loofd van de bevolking. Uitgezet t.o.v. het Vlaamse land, waar de linnennijverheid het sterkst gekoncentreerd was, geeft dit een verhouding van 150 à 160 stuiver.

eerder vrij uitvoerig belicht. Anderzijds werd systematisch aan een aantal problemen voorbijgegaan, zodat het wel opportuun en aangewezen leek om deze bedrijfssektor vanuit een andere gezichtshoek te benaderen. Enkele essentiële vraagstellingen blijven immers nog steeds onbeantwoord. Regelmatig worden allerlei tekorten en onvolkomenheden in het bronnenmateriaal ter verontschuldiging ingeroepen voor de soms weinig diepgaande analyses. In een aantal gevallen is dit wellicht een reëel gegeven. L. Varlez maakt hierbij de bedenking: „Les tisserands étaient toujours connus comme très misérables, mais on n'aimait pas beaucoup à sonder la profondeur de leur misère. Les recherches à ce sujet étaient d'ailleurs difficiles...”¹⁰. Toch komt het ons voor dat een aantal kansen tot een geïntrigeerde benadering al te lang onbenut bleven. Hoe was het met name gesteld met de prijs- en loonevolutie over langere termijn? Een aanzienlijke hoeveelheid gegevens zijn hiervoor bekend en dit sinds de 14e-15e eeuw, zonder dat blijkbaar aan een hergroepering tot een min of meer doorlopende reeks werd gedacht. Alvast vonden we een aanzet hiertoe eerder uitzonderlijk in de bestaande literatuur terug¹¹. Dergelijke informatie vormt nochtans een onmisbare schakel bij het uitwerken van de problematiek. Heel wat andere factoren dienen echter evenzeer in overweging te worden genomen. Aan welke normen beantwoordden de arbeidsgraad en de arbeidsintensiteit van de textielarbeiders? Hoe lang moest er gewerkt worden om eventueel tot een sluitend gezinsbudget te komen? Op grond van een dergelijke rekonstruktie van de (netto-)verdiensten moet het alvast mogelijk zijn de arbeidsintensiteit bij benadering te meten. Omgekeerd zou dan evenzeer een omschrijving van de vrije tijd kunnen gegeven worden¹². Al te zeer bleef dit belangrijk aspect uit het historisch onderzoek uitgesloten. Het is nochtans één van de karakteristieken van de proto-industrie dat bij gunstige werkomstandigheden gemakkelijk de neiging ontstaat om de inzet aan arbeid te verminderen („backward-bending supply of labor”). Vrije tijd en ontspanning genoten er de voorkeur op een maximaliseren van de winst¹³. Aangenomen dat dergelijke deelaspecten te bepalen zijn, zullen we meteen enig uitzicht hebben op de sociale status en de materiële leefwereld van deze arbeiders. Op zichzelf is dit reeds een kolossale op-

(10) L. VARLEZ, op. cit., p. XXIII.

(11) Opvallend zijn namelijk de lacunes i.v.m. kwantitatieve preciseringen in oudere werken. Bij wijze van voorbeeld citeren we slechts de overigens bijzonder interessante bijdrage van G. WILLEMSSEN, „Contribution à l'histoire de l'industrie linière en Flandre au XVIIIe siècle”, in „Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent”, 1906-07, pp. 221-340.

(12) Een opvallend kenmerk in de oudere historiografie zijn ook de talrijke vage omschrijvingen omtrent de sociale toestand van de textielarbeiders. Steeds worden zij als de meest verarmden afgeschilderd en dit niettegenstaande het feit dat ze zich dag en nacht met vrouw en kinderen inzetten.

(13) F. MENDELS, „Industrialization and population pressure in eighteenth-century Flanders”, 1970, onuitgegeven doktoraatsverhandeling, p. 59; D. LANDES, „The Unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present”, Cambridge, 1969, pp. 58-59; P. KRIEDTE - H. MEDICK - J. SCHLUMBOHM, „Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenprodukten auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus”, Göttingen, 1977, pp. 97-98.

dracht, aangezien weinig rechtstreekse en betrouwbare aanduidingen in de bronnen vervat liggen. Door het samenbrengen en onderling vergelijken van alle beschikbare informatie menen we niettemin tot een valabele omschrijving van de levensstandaard en het arbeidsritme binnen de linnenijverheid te komen sinds de 14e-15e eeuw en opklimmend tot en met het midden van de 19e eeuw. Voor de oudste periode staat echter weinig vergelijkingsmateriaal ter beschikking. Ook voor de 16e en het begin der 17e eeuw is het nog zo goed als uitgesloten om tot een continue weergave van de eigenlijke leefwereld te komen. Op dat ogenblik was de linnenijverheid nochtans reeds enige tijd aan een gestadige opgang toe op het platteland, in die mate zelfs dat in de vakliteratuur van een „territorialization of craft industry” wordt gesproken¹⁴. Doorlopende en vlotter te bewerken basisgegevens komen eerst voor vanaf het midden van de 17e eeuw. Moeilijker te benaderen zijn verder ook de laatste jaren van het Ancien Regiem en de eerste decennia der 19e eeuw. Verrassend weinig vóóronderzoek werd tot op heden voor deze periode — die nochtans als één der belangrijkste breukpunten inzake sociale en economische ontwikkeling valt te beschouwen — ingesteld¹⁵. Het dispaaraat en minder omvattend karakter van de basisgegevens zal meteen voor gevolg hebben dat de representativiteit der weergaven voor die periode enigszins aan belang inboet. In de mate van het mogelijke werd dit probleem evenwel ondervangen door de omrekeningen steeds over meerdere jaren uit te spreiden en de interpretaties tot de middenwaarden te beperken. Volledigheids halve dient ten andere toegegeven dat nooit enige precisie bij de rekonstrukties werd nagestreefd. De heterogeniteit van het bronnenmateriaal laat dit zelden toe. Niet alleen zijn er de kwaliteitsverschillen van de linnenstoffen¹⁶; al even storend zijn de kansen op afwijkingen als gevolg

(14) E. SCHREMMER, „The textile industry in South Germany 1750-1850: some causes for the technological backwardness during the Industrial Revolution; investment approach and structure approach”, in „Textile History”, 1976, p. 76. Een analoge typering van deze problematiek vinden we eveneens bij V. SKIPP, „Crisis and development. An ecological case study of the forest of Arden, 1570-1674”, Cambridge, 1978, p. 64.

Betreffende de uitbouw van de vlasnijverheid in België en de eventuele aanpassingen in de produktiecentra, dient vooral verwezen te worden naar de publikaties van E. SABBE.

(15) Klaarblijkelijk werd het historisch onderzoek voor deze periode meer afgestemd op de nieuwe sectoren van de textielindustrie. Vgl. H. COPPEJANS-DE-SMEDI, „De Gentse textielnijverheid van 1795 tot 1835. Het proces van de mechanisering en zijn economische gevolgen”, Gent, 1958, onuitgegeven doktoraatsverhandeling; J. DHONDT, „The cotton industry at Ghent during the French Régime”, in F. CROUZET - W.H. CHALONNER - W.M. STERN, „Essays in European Economic History, 1789-1814”, Londen; J. MOKYR, „Industrialization in the Low Countries, 1795-1850”, Londen, 1976; J. DE VISSER, „De industrialisatie van de Gentse katoennijverheid, 1750-1850”, Gent, 1976 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

(16) J. G. VAN BEL („De linnenhandel van Amsterdam in de XVIIIe eeuw”, Amsterdam-Parijs, 1940, p. 8) stipt hieromtrent aan: „het aantal soorten linnen was zo groot, dat een eenigszins diepgaande bespreking een plaatsruimte zou vergen, die niet in overeenstemming is met het belang aan het te verkrijgen resultaat verbonden”.

van de regionale spreiding der basisgegevens. Met betrekking tot de prijsaanduidingen van de producten werden bovendien zowel rekeningen van instellingen als mercurialen gebruikt, zodat ook in dit opzicht de eventuele foutenlast in de hand wordt gewerkt¹⁷.

Deze diversiteit in het aangewende bronnenmateriaal ten spijt kwamen toch nog allerlei lacunes voor, die enkel door extrapolaties waren aan te vullen. Het zal dan ook duidelijk zijn dat heel wat van onze evaluaties met de nodige omzichtigheid moeten geïnterpreteerd worden. Naar best vermogen en waar nodig met de bijhorende kritische bedenkingen hebben we deze problemen trachten te ondervangen. Vóór alles waren we immers geïnteresseerd in het conjuncturele verloop per periode en waarbij een approximatieve indruk van de sociale evolutie belangrijker leek dan een „vermeende” en compleet onhaalbare precisie. Waar we dit aangewezen en echt verantwoord achten, zullen we ten andere niet aarzelen om in het exposé zelf te waarschuwen voor een al te vluchtige veralgemening van de bekomen resultaten.

Een cruciaal probleem is anderzijds het typeren van de linnenproductie zelf. Over het algemeen zijn voor de pre-industriële periode bijzonder weinig statistische gegevens bekend i.v.m. de omzet. H. Kellenbenz laat in die zin terecht opmerken: „les statistiques, les chiffres de production, d'ouvriers, d'outillage nous manquent en grande partie”¹⁸. Enkele benaderende inzichten hieromtrent zijn nochtans van belang, indien we het groei ritme over langere termijn wensen te volgen; gerelateerd met de kostprijs per produktie-eenheid zullen deze evaluaties bovendien toelaten om het belang van de bedrijvigheid af te wegen tegenover andere sectoren, terwijl voor bepaalde jaren ook een schatting van het gezinsinkomen kan overwogen worden. Dit impliceert dan wel dat we ook over aanvullende informatie beschikken omtrent de tewerkstellingsgraad, een voorwaarde die slechts vanaf het einde van het Ancien Régime is vervuld.

Bij het benaderen van de (globale) produktiecijfers verdienen de laatste jaren van de 18de eeuw en de eerste decennia van de 19e eeuw bijzondere aandacht. Omtrent het produktieritme tijdens deze periode komen immers enkele diametraal tegenover elkaar staande interpretaties voor. Een preciesere omschrijving van het economisch gebeuren is evenwel een essentiële vereiste voor het bepalen van de sociale status van de lagere klassen in het algemeen en van de textielarbeiders in het bijzonder¹⁹. In de oudere

(17) In ruime mate moesten wij ons ten andere verlaten op prijs- en loongegevens, die voor Brabant werden ingewonnen en uitgegeven in „Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant”, dln. I-IV, Brugge, 1959-1973.

Betreffende de moeilijkheden met het prijsonderzoek in Frankrijk, zie C. E. LABROUSSE, „Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle”, Parijs, 1932, pp. 323-333.

(18) H. KELLENBENZ, „Les industries dans l'Europe moderne (1500-1750)”, p. 75 (in P. LEON - F. CROUZET - R. GASCON, „L'industrialisation en Europe au XIXe siècle”, Parijs, 1972).

(19) Ook omtrent de evolutie van de levensstandaard op het einde van het Ancien Régime en het begin van de 19e eeuw bestaat nogal wat onenigheid. Vooral in Engeland werd dit probleem reeds uitvoerig besproken, hetgeen leidde tot een optimistische en pessimistische interpretatie.

historiografie lijkt de mening te overheersen dat de linnennijverheid zowel tijdens de Franse als de Hollandse periode, op enkele kortere onderbrekingen na, nog steeds in expansie was. Dergelijk standpunt werd o.m. ingenomen door N. Briavoinne, H. Pirenne, G. Jacquemyns en J. Lewinski²⁰. Expliciet werd door E. Dubois zelfs gesteld: „la dernière moitié du XVIIIe siècle et le temps de l'Empire français marquèrent une ère de très grande prospérité pour l'industrie linière”²¹. Voor de volgende jaren voegde L. Varlez hieraan toe: „sous le régime hollandais... l'industrie linière prit bientôt une rapide extension”²². Analoge omschrijvingen vinden we in tal van rapporten terug. Zo beschrijft de arrondissementscommissaris van Eeklo in een historisch overzicht van 1852 de toestand als volgt: „les dernières années de l'administration autrichienne nous présentent la fabrication de la toile parvenue à son apogée... Cet état prospère se retrouve pendant la réunion de notre pays à la France; c'est surtout durant le système continental, que l'industrie linière repandit le plus de bien-être dans le pays flamand”²³.

Deze optimistische indrukken worden echter, hoe verwonderlijk dit ook moge lijken, niet ten volle onderschreven. E. Sabbe, die zich jarenlang met de studie van deze bedrijfstak inliet en het onderzoek zelfs als het ware monopoliseerde, meende deze visie volledig te moeten herzien. Inspelend op de toenemende belangstelling die sinds de jaren veertig werd genoteerd voor de problemen i.v.m. de industrialisatie en de expansie van het katoenbedrijf, hield deze auteur zelfs voor dat de linnennijverheid zich reeds sinds het einde van het Ancien Regiem en stellig vanaf het Frans Bewind met een structurele crisis gekonfronteerd zag. Dit zou dan o.m. zijn af te leiden uit de afzetmoeilijkheden en de dalende omzet²⁴. Jarenlang heeft deze stelling naderhand het sociaal-ekonomisch onderzoek voor deze periode beheerst en/of beïnvloed. Dit was mede afhankelijk van de vermeende „autoriteit” van de Hr. Sabbe, die men als algemeen rijksarchivaris boven alle kritiek verheven achtte. Bovendien lag het zowat in de mode om een vroegtijdige en exponentiële groei van het katoenbedrijf in het Vlaamse land en meer bepaald te Gent te onderschrijven. Laatstgenoemde interpretatie geniet ten andere nog steeds heel wat krediet, ook al worden dan wel meer en meer relativerende beschouwingen toegevoegd omtrent de eigenlijke betekenis van de katoensektor²⁵. Dit geldt dan zowel t.o.v. de konkurrentiële positie der katoen-

(20) N. BRIAVOINNE, „De l'industrie en Belgique”, II, Brussel, 1839, p. 359; H. PIRENNE, „Histoire de Belgique”, VI, Brussel, 1929, pp. 171-172; G. JACQUEMYS, op. cit., p. 127; J. LEWINSKI, „L'évolution industrielle en Belgique”, Brussel-Leipzig, 1911, p. 68.

(21) E. DUBOIS, op. cit., p. 17.

(22) L. VARLEZ, op. cit., p. XXVII.

(23) J. VAN DE CASTEELE, „Microstudie over sociaal-ekonomische mutaties in een plattelandsgemeente. Adegem, 1830-1860”, Gent, 1977, p. 81 (onuitgegeven licentieverhandeling).

(24) E. SABBE, „De Belgische Vlasnijverheid”, II, Kortrijk, 1975, pp. 265-307.

(25) A. S. MILWARD - S.B. SAUL, „The economic development of continental Europe, 1780-1870”, Londen, 1973, p. 192; G. ADELMANN, „Quellen zur Geschichte des Belgischen Baumwollgewerbes beim Uebergang von der Vorindustriellen

stoffen als voor de wezenlijke impact van deze bedrijfstak. Tot omstreeks 1810-20 omvatte de import van katoen in de Zuidelijke Nederlanden immers gemiddeld niet meer dan 2 fl. per inwoner²⁶. Omgerekend benaderen we derhalve heel dicht de realiteit door het belang van deze sektor op nauwelijks 2 tot 3 % van het BNP te schatten voor het begin der 19e eeuw. Uitgedrukt in functie van de tewerkstelling lag het aandeel wellicht nog lager. In het verder betoog zal trouwens nog meermaals, en dit op grond van een vergelijking met het platteland waar de linnenijverheid thuis hoorde, voor eventuele overschattingen van zogenaamde innovaties moeten gewaarschuwd worden. Ook het pessimistische beeld, dat door E. Sabbe met betrekking tot de linnenproductie werd voortgehouden, lijkt ten andere uitermate tendentius en moeilijk aan te houden. Recent onderzoek bracht ten andere aan het licht dat de meeste van zijn kwantitatieve benaderingen dringend aan een grondige herziening toe zijn. In een striemende recensie van de „Belgische Vlasnijverheid” werd zelfs gesteld: „l'ouvrage d'E. Sabbe donne, à première lecture, l'impression d'une somme exhaustive de données quantitatives extrêmement précises. Or, cette impression est tout à fait fausse...”²⁷.

Inzonderheid door J. Vermaut werd sinds kort baanbrekend werk gepresteerd voor wat een herziening van het conjunctureel verloop der vlasindustrie tijdens het Ancien Regiem betreft²⁸. Micro-onderzoek voor het eerste derde van de 19e eeuw laat eveneens uitschijnen dat de „optimistische” interpretatie van de oudere historiografie dichter bij de werkelijkheid aansluit²⁹. Allerlei bepalende factoren, zoals de lengte der stukken en de oprichting van nieuwe marktcentra werden door E. Sabbe ten onrechte compleet over het hoofd gezien.

Op grond nu van deze voorstudies en enkele aanvullende opzoeken, zullen we trachten een reëler beeld op te hangen van de linnenproductie over langere termijn. Een dergelijke schatting van de omzet is tevens noodzakelijk voor het bepalen van het inkomen, daar het uitkeren van stuklonen tot diep in de 19e eeuw gebruikelijk bleef. Uitgaande van de gemiddelde prijzen kunnen we ons dan wagen aan enkele schattingen van

zur Industriellen Zeit (1760-1815)”, in „Economische Geschiedenis van België”, 1972, pp. 138-139; H. VAN DER WEE, „België's economische groei in structureel perspectief”, in „Spiegel Historiaal”, 1970, p. 519.

(26) J. D. POST, „The last great subsistence crisis in the Western World”, Londen, 1977, pp. 31-32.

(27) Bespreking door J. J. HEIRWEGH in „Belgisch Tijdschrift Filologie en Geschiedenis”, 1977, pp. 176-177. Al even negatief is trouwens de bespreking door J. VERMAUT, „Vijf variaties op het thema „De Belgische Vlasnijverheid”, in „Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge”, 1976, pp. 183-227.

(28) J. VERMAUT, „De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen vóór 1800. Conjunctuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen”, Gent, 1974 (onuitgegeven doktoraatsverhandeling); zie ook van dezelfde auteur „Nieuwe gegevens...”, op. cit.

(29) M. RYCKAERT, „De huisweverij te Zomergem”, in „Appeltjes van het Meetjesland”, 1973, pp. 146-205; A. DE VOS, „Bloei en verval der plaatselijke handweefnijverheid te Evergem (1794-1880)”, in „Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent”, 1959, pp. 113-161.

de waarde der produktie per periode. Door deze evaluaties verder te vergelijken en/of te combineren met het fysisch produkt uit de landbouw, ligt het in de mogelijkheden om tot een vrij volledige weergave te komen van de materiële situatie binnen de plattelandsgemeenschap. Een samenvoegen van de primaire sektor stricto sensu en de huisnijverheid (vlasindustrie) zou ons alvast met de bestaansmogelijkheden van ruim 80 à 90 % van de bevolking konfronteren.

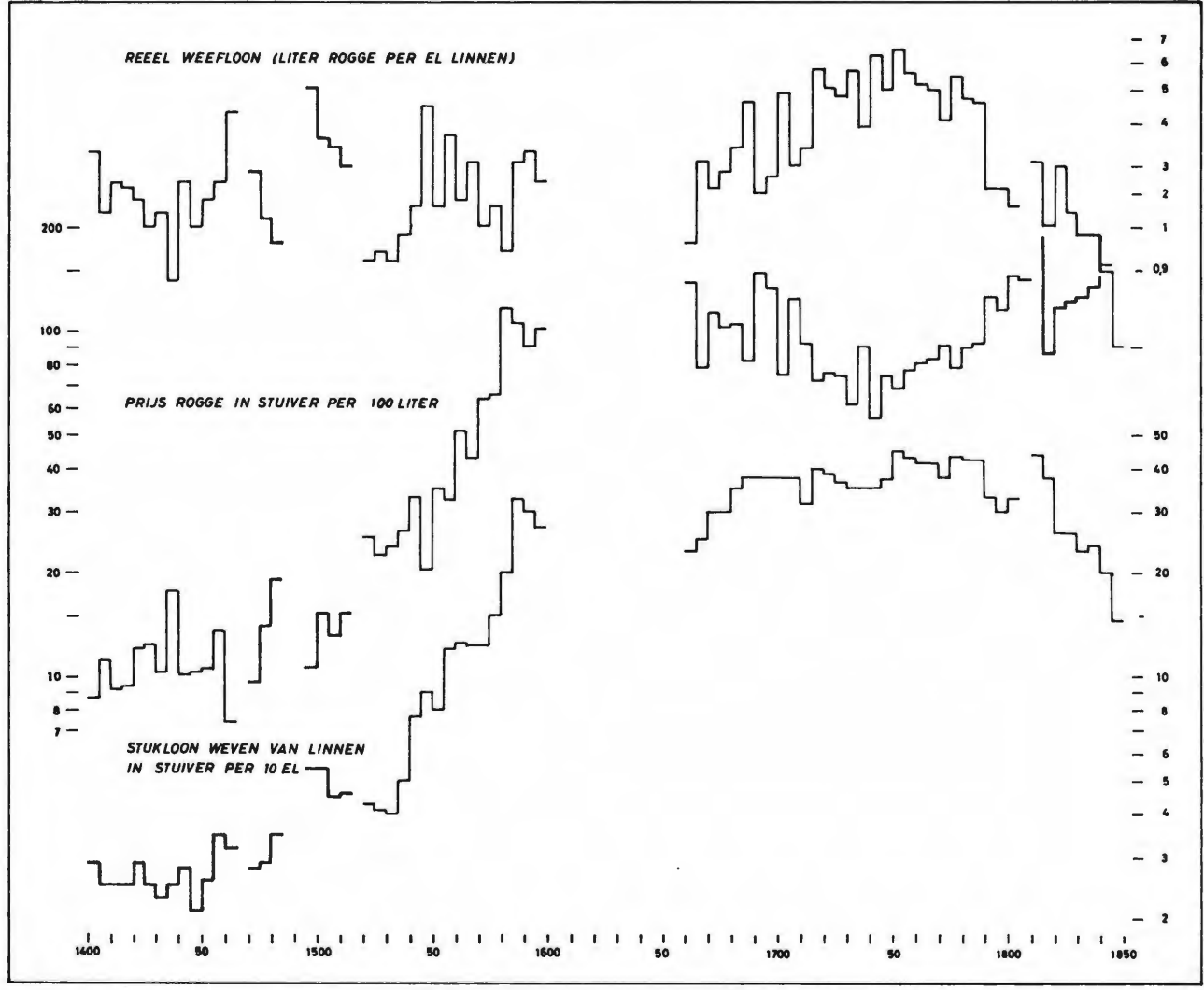
Als uitgangspunt voor onze evaluaties hebben we ons allereerst op de loonaanduidingen verlaten, die door Prof. E. Scholliers vrij massaal werden ingewonnen en aan een eerste bewerking onderworpen³⁰. Eerder uitzonderlijk werden bij dit overzicht nog verdere aanvullingen opgenomen voor het Ancien Regiem. Wel leek dit nodig voor de laatste decennia en de eerste helft van de 19e eeuw. Voor deze periode werd tot op heden geen enkele systematische loonstudie ondernomen, zodat aanvullend archiefonderzoek aangewezen was. Ook werden de losse en disparate vermeldingen in de beschikbare vóórstudies zo goed mogelijk ter vergelijking aangevend³¹. Het samenbrengen van al deze gegevens biedt de kans om de loonevolutie te volgen sinds het begin der Nieuwe Tijden. Hierbij komen dan wel meerdere lacunes voor, o.m. voor de laatste jaren van de 15e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw. Voor enkele periodes (meer bepaald voor 1441-56, 1531-35, 1551-55, 1586-1600, 1661-65 en 1791-1800) moeten bovendien afgeleide waarden worden gebruikt en dit na extrapolatie van de gegevens in verband met de kostprijs van de grondstof en/of van de linnenfabrikaten.

Zoals gesteld gaat het, alvast voor het Ancien Regiem, steeds om stuklonen. Bij het omrekenen en uniform maken, werden deze dan in stuiver per el uitgedrukt. De renumeraties voor de eerste helft van de 19e eeuw leveren meer moeilijkheden op, wanneer zowel stuk- als daglonen voorkomen. Om tot een vergelijkbare loonreeks te komen, drong zich derhalve een herleiding van laatstgenoemde renumeratievorm op. Op gevaar af het loonniveau eerder te overschatten, gingen we hierbij uit van een ar-

(30) Cfr. de diverse bijdragen van E. SCHOLLIERS in „Dokumenten...”, op. cit., dl. I-IV.

(31) Afgezien van de hoger vermelde bijdragen, werd verder o.m. nog gebruik gemaakt van loonvermeldingen in de „Enquête sur l'industrie linière”, Brussel, 1841; J. SAMYN, „Geschiedenis der loonen in de Belgische vlasnijverheid”, Gent, 1923; FAIPOULT, „Mémoire statistique du département de l'Escaut”, 1801 (heruitgegeven door P. DEPREZ, Gent, 1960); F. MENDELS, „Agriculture and peasant industry in eighteenth century Flanders”, in „European peasants and their markets”, éd. E. JONES-W. PARKER, Princeton, 1975; A.K.L. THYS, „Van werkwinkel tot fabriek. De textielnijverheid te Antwerpen van het einde der vijftiende tot het begin der negentiende eeuw”, Gent, 1977 (onuitgegeven doktoraatsverhandeling); I. J. BRUGMANS, „Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw”, Den Haag, 1956; „Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België. I. 1830-1966”, Leuven, 1977; L. VAN ACKER, „Vlas, garen en lijnwaad in het Brugse omstreeks 1840”, in „Biekerf”, 1978, pp. 177-180; M. STROBBE, „Micro-onderzoek over sociaal-ekonomische mutaties in de stad Tielt tussen 1830 en 1860”, Gent, 1978; I. HOSTE, „Micro-onderzoek over sociaal-ekonomische mutaties in een plattelansgemeente tussen 1830 en 1860: Aalter”, Gent, 1978. Beide laatstgenoemde studies zijn onuitgegeven licentieverhandelingen, voorgedragen aan de R.U.G.

beidsproductiviteit van 4 tot 5 el per getouw en per dag en dit over een tijdspanne van 8 tot 10 werkuren. Dergelijke prestaties kwamen geregeld voor tijdens de tweede helft van de 18e eeuw³². Technische innovaties bleven ten andere uit tot het midden der 19e eeuw, zodat de productiviteit per tijdseenheid mag worden veralgemeend. Wel is het meer dan aanneemelijk dat de arbeidsduur per dag sinds het einde van het Ancien Regiem toenam, waardoor onze omrekeningen van dag- naar stuklonen wellicht aan de hoge kant liggen. Een summiere vergelijking met gekende stuklonen voor deze periode laat dit trouwens uitschijnen, ook al blijven de afwijkingen eerder gering.

Een bijkomend probleem wordt gevormd door de kwaliteitsverschillen in de gegeven stoffen. Doorheen de beschouwde periode en meer in het bijzonder sinds de 17e-18e eeuw werd namelijk meer en meer overgeschakeld op de produktie van grof linnen en lijnwaad³³. Het ligt voor de hand dat een dergelijke kwaliteitsvermindering niet zonder invloed is op de arbeidsproductiviteit en de loonvorming. Bij een aanduiding van de lonen per eenheidsmaat, zouden de grote kwaliteitsverschillen van de weefsels tot sterk uitgesproken contrasten in de uitbetaalde lonen moeten leiden. In de mate van het mogelijke hebben we derhalve bij de omrekeningen de extreme (positieve) afwijkingen buiten beschouwing gelaten. Een dergelijke eliminatie kon des te gemakkelijker plaats vinden, daar in de prijs- en loonreeksen zoals die door E. Scholliers werden opgevat, vaak kwalitatieve omschrijvingen van de produkten in aanmerking werden genomen. Ook het feit dat alle beschikbare gegevens steeds tot vijfjaarlijkse gemiddelden werden herleid, draagt ertoe bij dat de afwijkingen maximaal worden weggewerkt en omzeggens te verwaarlozen zijn.

Voor gans de beschouwde periode van 450 jaar werden de loongemiddelden in stuiver per el uitgedrukt (vgl. tabel en grafische voorstelling)³⁴. Zoals gebruikelijk bij dergelijke loonoverzichten komen weinig bruuske schommelingen voor. Enkele belangrijke aanpassingen van de nominale lonen vragen nochtans onze aandacht. Dit is o.m. het geval voor de late 15e - begin 16de eeuw; omstreeks het midden van de 16e eeuw treedt zelfs een verdrievoudiging van het loonniveau op en deze situatie houdt naderhand aan tot omstreeks 1580. De laatste decennia van de 16e eeuw laten dan een nieuwe stijging van de weeflonen noteren. De renumeraties voor voorbereidende activiteiten als hekelen, zwingelen en spinnen wijzen op een gelijkaardige evolutie³⁵.

Tijdens de eerste helft van de 17e eeuw is het, bij de huidige stand van het onderzoek onmogelijk om de loonfluctuaties op de voet te volgen. Bij-

(32) Zie o.m. de aangehaalde publikaties van F. MENDELS.

(33) G. WILLEMSSEN, op. cit.; J. BASTIN, „De Gentse lijnwaadmarkt en linnenhandel in de XVIIe eeuw”, in „Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent”, 1967; C. VANDENBROEKE, „Agriculture et alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens”, Gent-Leuven, 1975, hoofdstuk V.

(34) De cijfers die in de tabel tussen haakjes werden aangeduid, betreffen geëxtrapoleerde waarden op grond van de kostprijs van linnen en/of van vlas.

(35) Voor dergelijke activiteiten zijn we nochtans minder uitvoerig ingelicht. Ook deze aanduidingen werden door E. SCHOLLIERS samengebracht in „Dokumenten...”, op. cit.

EVOLUTIE VAN HET WEEFLOON EN DE LEVENSSSTANDAARD DER TEXTIELARBEIDERS

Periode	Prijs rogge (st/hl)	Stukloon weven (st/el)	Reëel loon (liter rogge)	Graanbehoefte (liter)	Gezinsbudget (stuiver)	Benodigde linnenpro- duktie (el/jaar)	Aantal Weefdagen	Aantal "vrije dagen"
1401-05	8,7	0,29	3,3	1642	429	1479	296	77
1406-10	11,3	0,25	2,2	1642	557	2228	446	2
1411-15	9,2	0,25	2,7	1642	453	1812	362	44
1416-20	9,4	0,25	2,6	1642	463	1852	370	40
1421-25	12,1	0,29	2,4	1642	596	2055	411	20
1426-30	12,6	0,25	2,0	1642	621	2484	497	-24
1431-35	10,3	0,23	2,2	1642	507	2204	441	5
1436-40	17,9	0,25	1,4	1642	882	3528	706	-128
1441-45	10,2	(0,28)	2,7	1642	502	1793	359	46
1446-50	10,3	(0,21)	2,0	1642	507	2414	483	-17
1451-55	10,6	(0,26)	2,4	1642	522	2008	402	24
1456-60	13,1	0,35	2,7	1642	645	1843	369	41
1461-65	7,4	0,32	4,3	1642	365	1141	228	111
1471-75	9,7	0,28	2,9	1642	478	1707	341	55
1476-80	14,1	0,29	2,1	1642	695	2397	479	-15
1481-85	19,3	0,35	1,8	1642	951	2717	543	-47
1496-00	10,6	0,55	5,1	1642	522	949	190	130
1501-05	15,3	0,55	3,6	1642	754	1371	274	88
1506-10	13,2	0,45	3,4	1642	650	1444	289	81
1511-15	15,3	0,46	3,0	1642	754	1639	328	61
1521-25	25,7	0,43	1,7	1642	1266	2944	589	-70
1526-30	22,5	0,41	1,8	1642	1108	2702	540	-45

EVOLUTIE VAN HET WEEFLOON EN DE LEVENSSSTANDAARD DER TEXTIELARBEIDERS

Periode	Prijs rogge (st/hl)	Stukloon weven (st/el)	Reëel loon (liter rogge)	Graanbehoefte (liter)	Gezinsbudget (stuiver)	Benodigde linnenpro- duktie (el/jaar)	Aantal Weefdagen	Aantal "vrije dagen"
1531-35	23,9	(0,40)	1,7	1642	1177	2943	589	-70
1536-40	26,6	0,50	1,9	1642	1310	2620	524	-37
1541-45	33,2	0,77	2,3	1642	1635	2123	425	13
1546-50	20,2	0,91	4,5	1642	995	1093	219	116
1551-56	35,1	(0,80)	2,3	1642	1729	2161	432	9
1556-60	32,5	1,21	3,7	1642	1601	1323	265	93
1561-65	51,9	1,26	2,4	1642	2557	2029	406	22
1566-70	40,6	1,25	3,1	1642	2000	1600	320	65
1571-75	64,1	1,25	2,0	1642	3158	2526	505	-28
1576-80	65,1	1,50	2,3	1642	3207	2138	428	11
1581-85	117,4	2,00	1,7	1642	5783	2892	578	-64
1586-90	106,8	(3,3)	3,1	1642	5260	1594	319	66
1591-95	90,6	(3,0)	3,3	1642	4463	1488	298	76
1596-00	101,5	(2,7)	2,7	1642	5000	1852	370	40
1661-65	130,9	(2,3)	1,8	1642	6448	2803	561	-56
1666-70	79,4	2,5	3,1	1642	3911	1564	313	69
1671-75	113,4	3,0	2,6	1642	5586	1862	372	39
1676-80	103,2	3,0	2,9	1642	5084	1695	339	56
1681-85	103,8	3,5	3,4	1642	5113	1461	292	79
1686-90	82,3	3,75	4,6	1642	4054	1081	216	117
1691-95	148,5	3,75	2,5	1642	7315	1951	390	30
1696-00	134,0	3,70	2,8	1642	6601	1784	357	47
1701-05	75,3	3,71	4,9	1642	3709	1000	200	125
1706-10	125,1	3,73	3,0	1642	6162	1652	330	60
1711-15	92,6	3,12	3,4	1642	4561	1462	292	79
1716-20	70,4	4,00	5,7	1642-1551	3468-3276	867-819	173-164	138/143

EVOLUTIE VAN HET WEEFLOON EN DE LEVENSSSTANDAARD DER TEXTIELARBEIDERS

Periode	Prijs rogge (st/hl)	Stukloon weven (st/el)	Reël loon (liter rogge)	Graanbehoefte (liter)	Gezinsbudget (stuiver)	Benodigde linnenpro- duktie (el/jaar)	Aantal Weefdagen	Aantal "vrije dagen"
1721-25	76,0	3,85	5,1	1642-1551	3744-3536	972-918	194-184	128/133
1726-30	75,7	3,67	4,8	1642-1551	3729-3522	1016-960	203-192	123/129
1731-35	61,9	3,50	5,7	1642-1551	3049-2880	871-823	174-165	138/143
1736-40	90,0	3,50	3,9	1642-1460	4433-3942	1267-1126	253-225	98/113
1741-45	56,2	3,53	6,3	1642-1460	2768-2462	784-697	157-139	146/156
1746-50	74,5	3,75	5,0	1642-1460	3670-3263	979-870	196-174	127/138
1751-55	69,2	4,50	6,5	1642-1460	3409-3031	758-674	152-135	149/158
1756-60	77,0	4,33	5,6	1642-1369	3793-3162	876-730	175-146	137/152
1761-65	80,8	4,17	5,2	1642-1369	3980-3318	954-796	191-159	129/146
1766-70	82,6	4,17	5,0	1642-1277	4069-3164	976-759	195-152	127/149
1771-75	90,8	3,75	4,1	1642-1277	4473-3479	1193-928	239-186	105/132
1776-80	78,7	4,33	5,5	1642-1186	3877-2800	895-647	179-129	135/161
1781-85	90,4	4,25	4,7	1642-1186	4453-3216	1048-757	210-151	120/150
1786-90	92,6	4,25	4,6	1642-1095	4561-3042	1073-716	215-143	117/154
1791-95	126,4	(3,3)	2,6	1642-1095	6226-4152	1887-1258	377-252	36/99
1796-00	116,5	(3,0)	2,6	1642-1095	5739-3827	1913-1276	383-255	34/98
1801-05	143,6	3,30	2,3	1642-1095	7074-4717	2144-1429	429-286	10/82
1811-15	140,8	4,41	3,1	1642-1004	6936-4241	1573-962	315-192	67/129
1816-20	185,4	3,77	2,0	1642-1004	9133-5584	2423-1481	485-296	-17/77
1821-25	86,1	2,60	3,0	1642-1004	4241-2593	1631-997	326-199	62/126
1826-30	118,7	2,60	2,2	1642-1004	5847-3575	2249-1375	450-275	0/88
1831-35	121,5	2,30	1,9	1642-1004	5985-3660	2602-1591	520-318	-35/66
1836-40	123,5	2,40	1,9	1642-1004	6084-3720	2535-1550	507-310	-28/70
1841-45	134,7	2,00	1,5	1642-1095	6635-4425	3318-2212	664-442	-107/4
1846-50	156,0	1,45	0,9	1642-1186	7685-5550	5300-3828	1060-766	-305/-158

zonder weinig informatie werd tot hertoe voor deze periode ingewonnen. Het lijkt echter aannemelijk dat de nominale weeflonen tijdelijk boven de 2,5 stuiver per el uitgestegen zijn, een niveau dat nog kort na het midden van de 18e eeuw wordt aangetroffen. Heel wat beter zijn we trouwens ingelicht voor de periode 1660-1850. Een snelle aanpassing van de nominale lonen valt alvast te noteren voor de jaren 1660-1690, met een toename van ruim 50%. Het laatste decennium van de 17e eeuw en de eerste jaren van de 18e eeuw kenmerken zich daarentegen door een stagnatie en tijdelijk zelfs door een daling van de nominale lonen. Het zal ten andere duren tot en met het midden van de 18e eeuw alvorens een nieuwe, zij het minder omvattende aanpassing van de renumeraties gaat optreden. Weliswaar beschikken we voor het einde van de 18e eeuw en de eerste jaren van de 19e eeuw over minder uitgebreide inlichtingen; op zijn minst lijkt het aannemelijk dat het loonniveau tijdens deze periode van politieke verwikkelingen aan sterke schommelingen onderhevig was. De maximale waarden, zoals die voor het midden van de 18e eeuw optraden, herhalen zich niettemin tegen het einde van de Franse periode. L. Varlez laat hierbij zelfs opmerken: „l'empire français avait été un vrai âge d'or”. Door de geleidelijke uitbouw van het katoenbedrijf enerzijds en de talrijke opeisingen van jongaktieven voor de „conscriptie” anderzijds, manifesteerden zich tijdelijke tekorten aan arbeidskrachten. Bovendien werden de afzetmogelijkheden verruimd door de gestegen behoeften voor het leger³⁶. Het gelijktijdig optreden van al deze factoren wordt dan ook weerspiegeld in enkele bruske loonaanpassingen. Spoedig zou echter een spektakulaire daling volgen, in die mate zelfs dat het loonniveau in nauwelijks een halve eeuw tot ongeveer 1/3 terugvalt³⁷. Hierbij moet dan wel een iets tragere aftakeling van de nominale lonen worden vermeld voor de jaren 1820 en 1830.

Belangrijker dan een overzicht van de nominale lonen is de weergave van de reële inkomsten, die de textielarbeiders genoten. Als test-case bij dit onderzoek moeten we ons door de aard der basisgegevens overwegend tot het inkomen van de wevers blijven beperken. Al te weinig loonaanduidingen zijn voor andere activiteiten als zwingelen, hekelen of spinnen voorhanden.

Bij het deflateren van de gemiddelde weeflonen werd overwegend gebruik gemaakt van de roggeprijzen, die voor Gent bekend zijn. Deze keuze was door twee overwegingen beïnvloed. Allereerst beschikken we voor deze markt over nagenoeg doorlopende prijzen sinds de late 14e eeuw³⁸. Daarbij komt nog dat deze stad centraal gelegen was binnen de Vlaamse textielzone en lange tijd als het belangrijkste aanvoer- en verkoopcentrum van linnenweefsels fungeerde³⁹. Wanneer, zoals voor het midden van de

(36) FAIPOULT, op. cit., p. 165; L. VARLEZ, op. cit., p. LI.

(37) Een loondaling van dezelfde orde werd eerder reeds door J. MOKYR (op. cit., p. 254) vermeld.

(38) De Gentse prijzen voor rogge werden uitgegeven door P. DEPREZ, A. WYFFELS, M. TOCH en C. VANDENBROEKE-W. VANDERIJEN in dln. I-III van de „Dokumenten”.

(39) G. WILLEMSEN, op. cit.; C. VANDENBROEKE, „Agriculture...”, op. cit.

10000 — *JAARLIJKS BENODIGD GEZINSBUDGET (STUIVER)*

8000 —

A. KONSTANT GRAANVERBRUIK (x3)

6000 —

B. DALEND GRAANVERBRUIK (x3)

5000 —

4000 —

3000 —

2000 —

1000 —

800 —

600 —

500 —

400 —

300 —

1400

1450

1500

1550

1600

1650

1700

1750

1800

1850

10000

8000

6000

5000

4000

3000

2000

1000

800

600

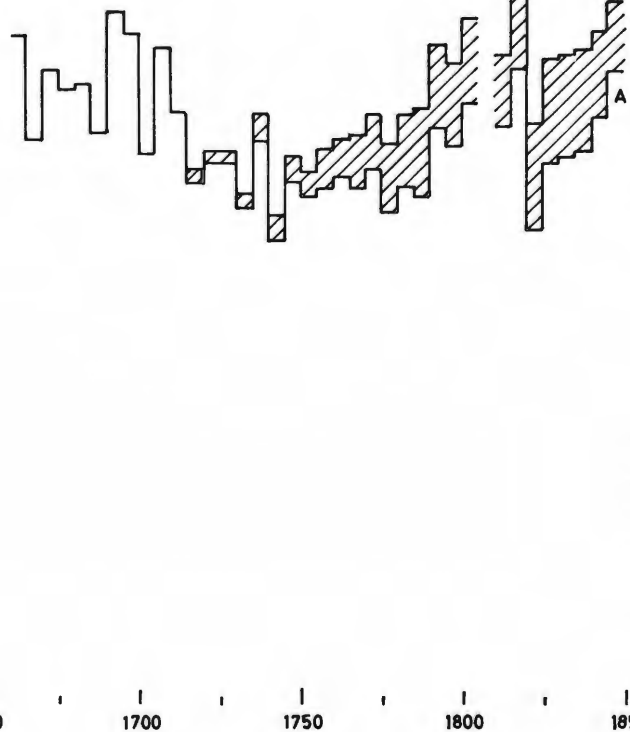
500

400

300

B

A

15e eeuw, geen prijsnoteringen voor deze stad bekend zijn, deden we beroep op de prijsnoteringen te Brugge⁴⁰. Weliswaar kunnen hierdoor enkele afwijkingen bij de vergelijkingen optreden, maar die lijken niet van aard dat ze de omrekeningen op een beslissende wijze aantasten.

De weergave van het reëel loon geeft alvast een heel wat duidelijker en sprekender indruk omtrent de materiële situatie van de textielarbeiders in het algemeen en de linnenwevers in het bijzonder. Voorlopig blijft het beeld echter zuiver theoretisch, daar nog geen rekening wordt gehouden met de arbeidsintensiteit en het produktieritme. Naderhand zullen zich derhalve enkele bijkomende nuanceringen opdringen.

Uiteraard tekent het verloop der reële (theoretische) verdiensten zich heel wat stabiel af, ofschoon ook thans meerdere fasen van verbetering en verslechtering van de sociale status alternerend optreden. Een essentieel kenmerk blijft niettemin de loonstabiliteit over lange termijn. Met het oog op de buitenlandse afzet werd dit trouwens bestendig door de handelaars als een „must” voorgesteld en nagestreefd. Ter motivering hielden zij voor: „les hausses et les baisses déroutent et dégoutent l'étranger... les fluctuations de prix devraient être insensibles”⁴¹. Weinig prijsfluctuaties impliceerden meteen dat ook de loonschommelingen binnen bepaalde marges moesten gehouden worden. Over korte en middellange termijn sluit dit evenwel bepaalde aanpassingen niet uit.

Een gunstig uitgangspunt biedt in die zin het einde van de 14e - begin 15e eeuw, wanneer het reëel weefloon van een el linnen zelfs ruim 3 liter rogge waard was. Tijdens het verder verloop van de 15e eeuw werd dit niveau nog slechts zelden geëvenaard. Gemiddeld schommelde de kostprijs voor het weven van een el linnen dan rond 2,5 liter rogge. Minima van minder dan 2 liter werden zelfs bereikt tijdens de jaren dertig en tachtig⁴². Een hogere levensstandaard zou daarentegen opnieuw bereikt zijn tegen het einde van de 15e en bij het begin van de 16e eeuw, wanneer de prijs voor het weven van een el linnen gelijk stond met 3,5 liter rogge.

In de loop van de jaren 1520 en 1530 zal de koopkracht echter met ruim 1/3 afnemen en dit als gevolg van de tragere loonaanpassingen in vergelijking met de prijs(r)evolutie. Wel kwam tijdelijk een bijzonder gunstig sociaal klimaat voor kort vóór en onmiddellijk na het midden van de eeuw. Een reëel loon van 4 tot 5 liter rogge per el was tot dan wellicht nooit voorgekomen en het zal eerst in de loop van de 18e eeuw opnieuw geëvenaard worden. De duurzaamheid van het gunstig sociaal klimaat in de 16e eeuw was ten andere heel kortstondig, vermits zich reeds op het einde van de jaren '50 en m.a.w. nog vóór de politieke crisis een nieuwe aantasting van de levensstandaard begon af te tekenen. Ook

(40) A. VERHULST, „Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de 'slag' van het Sint-Donatianskapittel (1348-1801)”, in „Dokumenten”, op. cit., dl. II, pp. 43-45.

(41) G. WILLEMSSEN, op. cit., p. 258.

(42) In de inleiding van zijn publikatie getuigt L. VARLEZ (op. cit., p. XII) dat de linnenwevers te Gent een lage sociale status genoten tijdens de 15e eeuw en vaak moesten ondersteund worden.

hier wordt meteen bevestigd dat de laat-16e eeuwse crisis zeker niet uitsluitend door exogene factoren kan verklaard worden⁴³. Klaarblijkelijk was de koopkracht van bredere lagen van de bevolking reeds kort na het midden van de eeuw uitgehold. Sterk kontrasterend is overigens het verloop van de sociale kurve na het midden der 17e eeuw. In plaats van bruuske en kortstondige uitschieters, worden we voortaan geconfronteerd met een duurzame en stijgende trend, die zich over nagenoeg driekwart eeuw uitstrekt om eerst na 1770-1780 in een nieuwe en aanvankelijk geleidelijke daling over te gaan. Een uitzonderlijk gunstige situatie valt met name te weerhouden voor de periode 1715/20 - 1770/80, wanneer het weven van een stuk linnen nagenoeg permanent 5 liter rogge en meer opbracht. Een absoluut maximum van 6,5 liter rogge werd zelfs bereikt omstreeks 1750-55.

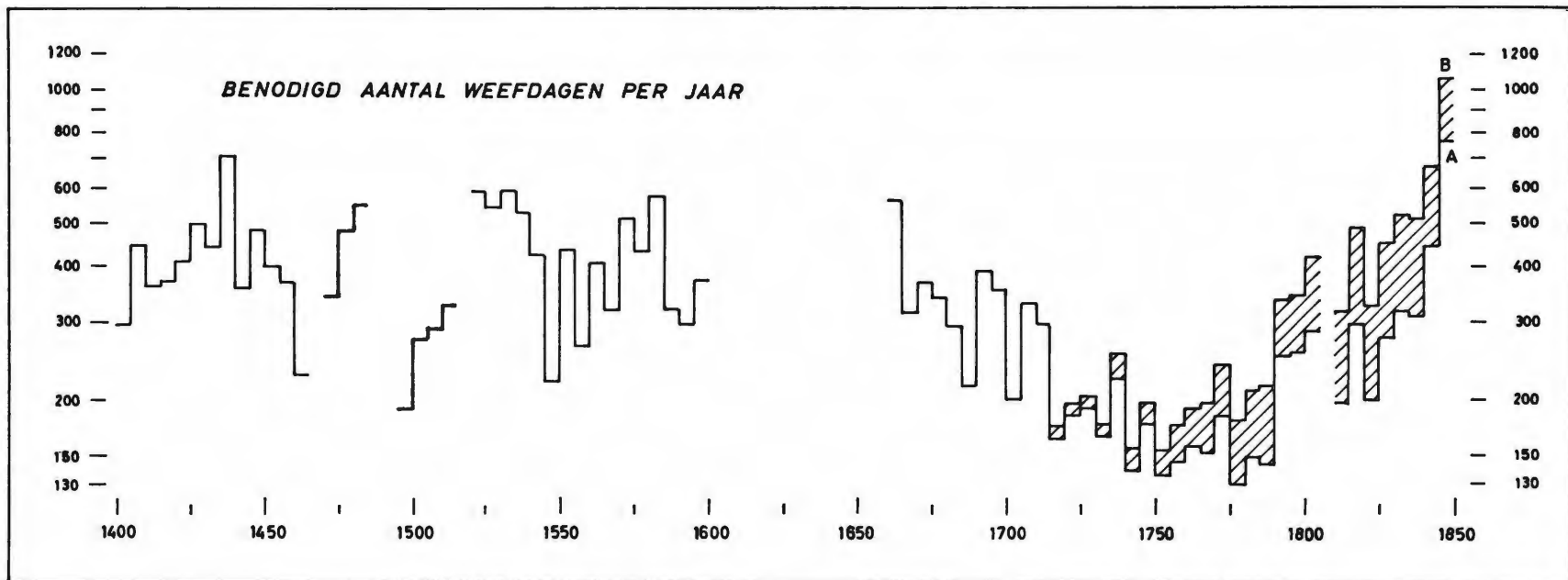
Naderhand bleef het reëel loon nog tot omstreeks 1770-80 schommelen om en rond de 4,5 à 5 liter rogge⁴⁴. Vanaf de laatste jaren van het Ancien Regiem kwam hierin opnieuw verandering. Niet alleen wordt de periode omstreeks 1800 — ook al zijn we er dan minder goed over ingelicht — gekenmerkt door enorme fluktuaties in het nominaal en reëel loon; de algemene tendens is wel duidelijk dalend, hetgeen wordt bevestigd uit de eerste gegevens voor de 19e eeuw. Voor de periode 1800 - 1830/40 zou het reëel loon nog slechts gemiddeld 2 tot 2,5 liter rogge hebben omvat. Vanaf het einde van de jaren 1840 - begin 1850 werd trouwens een historisch dieptepunt bereikt met nauwelijks 1 liter. Daarbij moet dan nog worden herinnerd aan het feit dat onze omrekeningen voor de 19e eeuw eerder overschat zijn. Herzieningen van het reëel loon overeenkomstig de extreme arbeidsduur, die tijdens het hoogtepunt van de crisis schijnt te zijn toegepast, zouden het weerhouden niveau zelfs met nog eens 25 tot 50 % doen afnemen.

Deze globale weergaven van het nominaal en reëel loon van de linnenwevers, die afgezien van enkele minder omvattende schommelingen als voldoende representatief zijn te beschouwen, laten zich nog verder bewerken tot een geïntegreerde sociaal-historische analyse. Uitgaande van deze basisinformatie kunnen we de sociale status en eigenlijke leefwereld van deze arbeiders, als type-vertegenwoordigers van de textielsector (op het platteland), nog van meer nabij doorlichten. Indirekt zal het hierbij ook tot de mogelijkheden behoren om een benaderend inzicht te verwerven inzake werkritme en arbeidsintensiteit, waarbij dan meteen het theoretisch karakter der rekonstrukties scherper zal worden afgelijnd. In een eerste fase gaan we thans ingaan op het werkmilieu van een full-time

(43) H. SOLY - A.K.L. THYS, „Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, VI, p. 50.

(44) Een analoge situatie werd o.m. ook in de Engelse historiografie benadrukt; cfr. J. ADDY („The textile revolution”, Londen, 1976, p. 43), die stelt: „from 1720 to 1765 was a period of prosperity when the working man became accustomed to wearing leather shoes and eating white bread”.

Algemeen wordt ten andere aanvaard dat de (tijdelijke) verhoging van de levensstandaard en de toename van de binnenlandse vraag essentiële factoren waren bij het tot stand komen van de industrialisatie.

wever ; een verdere nuancering zal dan iets dichter bij de realiteit blijven, door gelijktijdig een klein inkomenssurplus uit de primaire sektor ($\pm$ 25 are bouwland) in rekening te brengen. Textielarbeidersgezinnen, die hun hele inkomen uit de secundaire sektor halen, blijven immers uitzonderlijk vóór het midden der 19e eeuw. Dit geldt dan inzonderheid voor de vlasindustrie, waar allerlei connecties met het landbouwbedrijf bijzonder typerend waren ⁴⁵.

In bovenstaande paragrafen werd een eerste aanzet gemaakt tot het bepalen van het bruto-inkomen van een linnenwever en dit aan de hand van de uitbetaalde stuklonen. Tevens weten we dat een wever ongeveer twee uur nodig had om één el (ruw) linnen te vervaardigen. Uitgaande van dit gegeven kunnen thans meer verfijnde benaderingen worden overwogen ⁴⁶. Veelal zijn we echter te fragmentarisch ingelicht omtrent de arbeidsduur en het arbeidsritme om hieruit een benaderend dagloon af te leiden. Deze cruciale vraag, waaraan het historisch onderzoek tot op heden al te zeer is voorbij gegaan, laat zich nochtans via een kleine omweg beantwoorden. De reële loonevolutie, zoals die tot hiertoe werd gevolgd, kan met name worden aangewend bij het schatten van een minimaal vereiste arbeidsinzet. Het zou ons te ver leiden alle benodigde evaluaties in detail te willen bespreken. Voor sommige „posten” zijn we bovendien maar heel summier ingelicht, zodat een doorlopend overzicht moeilijk te realiseren valt. De voornaamste uitgavenpost betrof evenwel de voeding. Hiervoor beschikken we dan wel over vrij preciese informatie en dit voor gans de beschouwde periode. Teneinde de benaderingen zo overzichtelijk mogelijk te houden, baseerden we ons derhalve op de kostprijs van de consumptie van graan en/of aardappelen in een typegezin van vijf personen. Deze onkostenpost werd dan nog eens met drie vermenigvuldigd om tot een verantwoord globaal uitgavenpakket te komen, met inbegrip van verwarming, verlichting, huishuur, ontspanning en fiskale bijdragen. Dit houdt derhalve wel in dat het aandeel van de verschillende rubrieken als min of meer konstant werd beschouwd. Uiteraard strookt een dergelijke voorstelling niet volledig met de werkelijkheid. Sommige uitgaven konden per periode zelfs heel sterk schommelen. Daartegenover staan dan echter de onderlinge compensaties per rubriek bij eventuele scherpe wijzigingen op korte termijn.

Bij de ramingen gaan we, zoals gezegd, uit van een full-time weversgezin, waar omzeggens geen alternatieve inkomsten voorkomen en waar de bevoorrading in levensmiddelen integraal moet worden aangekocht. Wel nemen we in een supplementaire schatting aan dat het voedingspakket in de loop van de 18e eeuw werd gewijzigd door de opname van aardappelen, waarvan de benodigde hoeveelheid eigenhandig werd gewonnen. De onkosten voor het huren en/of kopen van het bouwland lieten we hierbij buiten beschouwing, zodat deze benadering een enigszins overtrokken en te optimistisch beeld ophangt. Aangenomen mag worden dat de concrete situatie zich tussen deze twee uitersten zal hebben bewogen.

(45) Vgl. in die zin de preciseringen bij E. DUBOIS en L. VARLEZ, op. cit.

(46) F. MENDELS, „Agriculture...”, op. cit.

In funktie van het globale onkostenpakket kan thans worden nagekend hoeveel de jaarlijkse linnenproduktie per gezin „moest” bedragen om het budget minstens in evenwicht te brengen (vgl. tabel en grafische voorstelling). Bij een gemiddelde dagproduktie van 5 el per wever en per getouw, gespreid over een arbeidsdag van tien uur, krijgen we meteen enig uitzicht op het aantal benodigde arbeidsdagen. De beschikbare hoeveelheid man-dag schatten we op maximum (200-) 225, gezien het voorkomen van supplementaire verletdagen voor aankoop van grondstof en/of leveren van afgewerkte stoffen op de stedelijke markten. In sommige gevallen kan dit aantal zelfs lager hebben gelegen, vooral dan wanneer ook enkele nevenprestaties als landarbeider werden opgebracht⁴⁷.

Een laatste nuancering tenslotte betreft de omvang van het arbeidspotentieel en de eventuele deeltaken, die door diverse gezinsleden werden uitgeoefend. Daar alternatieve en/of aanvullende inkomsten uit de landbouw geheel of toch in ruime mate uitgesloten werden, is het evident dat meer dan één persoon zich met een of andere vorm van textielbereiding zal ingelaten hebben. Weliswaar staat ons hieromtrent weinig achtergrondinformatie ter beschikking; toch menen we tot een aanvaardbare voorstelling van de werkelijkheid te komen door de dagproduktie van (1,5 à) 2 full-time wevers in de omrekeningen op te nemen. Op die wijze zijn immers de mogelijke deeltijdse activiteiten van vrouw(en) en kind(eren) ruimschoots gekompenseerd. Vooral bij een aantasting van de levensstandaard dringen laatstgenoemde korrekties zich op, daar dan steeds meer op aanvullende inkomsten van andere gezinsleden moest teruggevalen worden!

Sterker nog dan de eerder aangehaalde weergaven van het reëel loon, illustreren deze rekonstrukties de wisselvalligheden van de vlasnijverheid op het platteland in Vlaanderen. Allereerst worden we hierbij geconfronteerd met de kronische moeilijkheden tijdens de 15e en 16e eeuw. Terwijl het eerste kwart van de 15e eeuw reeds weinig voorspoedige tewerkstellingsmogelijkheden bood, werd de situatie naderhand zelfs bepaald dramatisch. Zelfs in de veronderstelling dat gans het jaar door minstens drie personen per huishouden gedurende tien uur per dag als wever actief waren, dan nog was het omstreeks 1435-40 en 1475-85 bijna onmogelijk om in het onderhoud te voorzien. Vandaar dan ook dat heel wat huishoudens zich uit het platteland terugtrokken om elders (en vooral in de centra) een inkomen te zoeken⁴⁸. Een kentering trad evenwel op omstreeks de eeuwwisseling. Tot en met het midden van de 16e eeuw kwamen, met uitzondering van de periode 1526-40, gemiddeld zelfs ca. 70-80 vrije dagen per jaar voor. Meer in het bijzonder tijdens de periodes 1496-1510 en 1545-1560 lag de situatie heel gunstig en kon, indien

(47) F. MENDELS (op. cit.) gaat met name uit van een normale werktijd van ca. 180 dagen per jaar. Door A. LASSERRE (op. cit., p. 47) wordt de inkomensderving als gevolg van de talrijke verplaatsingen naar de marktplaatsen op ongeveer 1/5 geschat.

(48) Betreffende de relaties tussen economische groei en bevolkingsmobiliteit, vgl. o.m. de bijdragen in de „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden” met betrekking tot de landbouwgeschiedenis tijdens de Nieuwe Tijden.

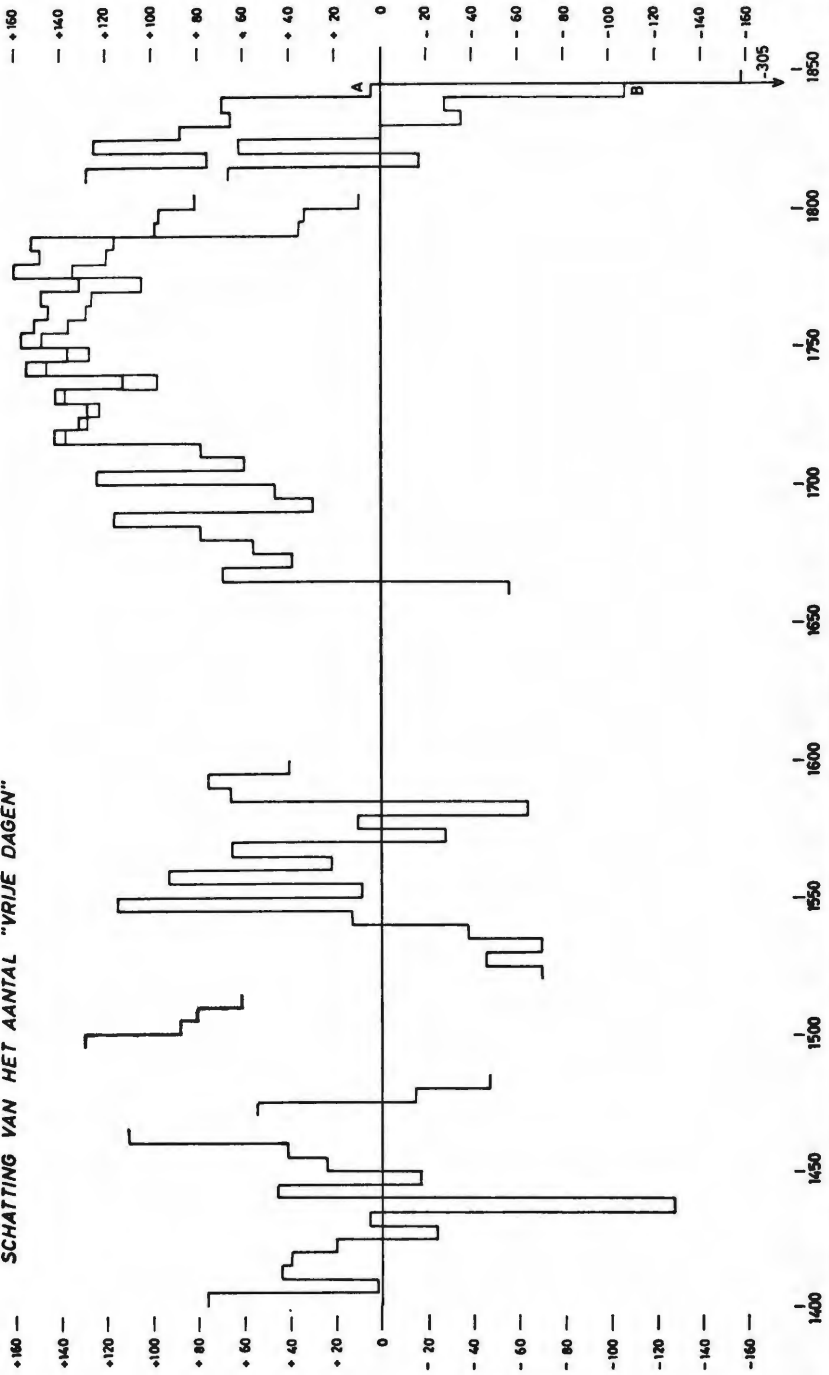
wenselijk, zelfs gemakkelijk voor een surplus worden gezorgd. Kenmerkend is dan ook het samenvallen van deze gunstige toestand binnen de huisnijverheid met de versnelde economische groei bij het begin van de 16e eeuw⁴⁹. Alle expansiefasen worden klaarblijkelijk voorafgegaan en/of vallen samen met een proces van „revitalizing” van de rurale sektor.

Het einde van de jaren '60 der 16e eeuw betekent een nieuw breukpunt in deze evolutie. De talrijke lacunes in het bronnenmateriaal beletten evenwel een preciese omschrijving van de duur der crisis te geven. Naar alle waarschijnlijkheid kwamen wel hernieuwde groeikansen voor tijdens het eerste derde van de 17e eeuw. Voortgezet onderzoek voor deze periode lijkt niettemin aangewezen om tot gefundeerde besluiten te komen. Moeilijker te interpreteren zijn overigens ook de tweede helft van de 17e eeuw en de eerste jaren van de 18e eeuw, daar de ontwikkeling van de linnenijverheid herhaaldelijk door bruuske en ingrijpende fluktuaties werd verstoord. Onder meer was dit het geval in 1670-75, 1690-1700 en 1706-15. De dieptepunten van de 15e en 16e eeuw werden nochtans niet meer geëvenaard. Het beeld uit de oudere historiografie, als zou de 17e eeuw als een ongelukseeuw te beschouwen zijn, wordt ten andere slechts okkasioneel in onze benaderingen bevestigd. Bij een normale arbeidsintensiteit bleef immers nog ruim voldoende tijd over om tijdens de vrije dagen (gemiddeld ca. 70 dagen) voor een reserve te zorgen. Daartegenover staat dan wel de zwaardere fiskale druk tijdens deze periode, een faktor die bij onze omrekeningen onvoldoende in aanmerking werd genomen.

Buitengewoon gunstig lagen de verhoudingen tijdens het verder verloop van de 18e eeuw, meteen de periode waarin de proto-industrie in Vlaanderen tot volle wasdom kwam en een enorm aantal mensen geheel of gedeeltelijk in de secundaire sektor een onderkomen vond. Hier vooral kan met recht en reden van nieuwe groeikansen binnen de rurale sektor gesproken worden. Met een minimum aan inzet kon, theoretisch althans, gedurende heel de beschouwde periode voor een volwaardig inkomen worden gezorgd. In de mate dat onze berekeningen als representatief zijn te beschouwen en alvast volgens de meest optimistische weergave, zou het aantal vrije dagen zelfs decennia lang groter zijn geweest dan het aantal werkdagen. Absolute maxima waren aldus aan de orde tussen 1740/50 en 1775-1785/90. Vooral wanneer met een gewijzigd voedingspatroon wordt rekening gehouden (d.i. met opname van aardappelen) of wanneer een minimale landbouwproduktie in aanmerking zou worden genomen, kon relatief gemakkelijk voor een sluitend budget en zelfs voor een behoorlijke spaarreserve worden gezorgd. Wel willen we er nog even aan herinneren dat in voorkomend geval enkele uitgavenposten (o.m. pacht) buiten beschouwing bleven, zodat het beeld op zijn minst aan de optimistische kant blijft. Daartegenover staat dan wel dat we precies voor deze periode een hogere bezetting per huishouden krijgen en een (rela-

(49) H. VAN DER WEE, „Handel in de Zuidelijke Nederlanden”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, VI, p. 75; R. VAN UYTVEN, „Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (14e-16e eeuw)”, in „Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden”, 1972, pp. 60-93.

SCHATTING VAN HET AANTAL "VRIJE DAGEN"

tieve) toename van het aantal aktieven per gezin. Het is ten andere typerend dat ook rond dezelfde tijd de eerste reakties loskomen ten aanzien van de vrijetijdsbesteding en/of het weinig gedisciplineerd gedrag der jongeren. In diezelfde kontekst dienen ook de herhaalde aanklachten tegen het verhoogd alcoholverbruik en het frekwent herbergbezoek begrepen te worden, kwalen die naderhand met de aantasting van de levensstandaard enigszins in omvang zullen afnemen om eerst met de beginnende industrialisatie opnieuw sterker aan bod te komen. Een niet minder sprekend bewijs voor het gunstig conjunctureel verloop van de plattelandsnijverheid tijdens de 18e eeuw vinden we bovendien terug in het bevolkingsverloop. Heel de periode door komen op het platteland namelijk beudidend hogere groeicoëfficiënten voor dan in de centra. Meer bepaald tijdens de eerste twee derden van de 18e eeuw kwamen aldus markante tegenstellingen voor tussen de demografische groei op het platteland en in de centra ⁵⁰.

Het eindpunt van deze gunstige sociale ontwikkeling is, bij gebrek aan detailanalyses en prijs- of loonstudies voor het einde van het Ancien Régime en het begin der 19e eeuw, moeilijk te situeren. Weliswaar kwamen nog enkele kortstondige bloeiperiodes voor, waarbij hoge reële lonen werden uitgekeerd zoals in 1810-15 en 1820-25; de algemene trend verliep evenwel dalend. Alleen al om het gezinsbudget in evenwicht te houden moest, vergeleken met het midden van de 18e eeuw, voortaan dubbel zo hard worden gewerkt. Een verhoogde inzet was trouwens het enige alternatief ter kompensatie van de loondalingen: „le régime des longues journées... est imposé par le taux minime des salaires à la pièce”, zo merkte E. Dubois reeds op ⁵¹. Klaarblijkelijk werden de loondalingen zelfs zover doorgedreven, dat ook een omschakeling naar mechanisatie nog slechts moeilijk te realiseren was ⁵². De weerstand van de thuisarbeiders, die overigens door plaatselijke belangengroepen van kerkelijke en wereldlijke aard werd aangemoedigd, zal meteen tot een bestendiging van de sociale aftakeling leiden ⁵³.

Deze vaststellingen dragen er toe bij om de honkvastheid van de plattelandsbevolking te begrijpen. Het is ten andere treffend dat de demografische groei op het platteland in Vlaanderen, op een paar kortere periodes na, tot en met het eerste derde van de 19e eeuw sneller bleef verlopen dan in de steden. Zelfs te Gent, het vaak geroemde centrum van „king cotton” in het Vlaamse land, bleef de bevolkingsgroei nog geruime tijd minder uitgesproken! Dit houdt meteen een nieuwe waarschuwing in voor een al

(50) H. VAN WERVEKE, „Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden (17e en 18e eeuw)”, Brussel, 1955; C. VANDENBROEKE, „Levensstandaard...”, op. cit., p. 182.

(51) E. DUBOIS, op. cit., p. 166. Gelijkwaardige bevindingen werden geformuleerd door A. LASSERRE, op. cit., p. 132.

(52) L. VARLEZ, op. cit., p. XXV; F. MENDELS, „Proto-Industrialization...”, op. cit., p. 246.

(53) Deze problemen werden tegen het midden van de 19e eeuw in allerlei publikaties van tijdgenoten uitvoerig besproken. Verwijzingen hiervoor komen overvloedig voor in de reeds aangehaalde werken.

te vluchtige overschatting van de aantrekkingskracht en/of de impact van nieuwe en moderne industriële centra. Omgekeerd laten bijgaande weer- gaven i.v.m. het platteland voldoende de vitaliteit en de weerbaarheid van de traditionele produktiesektoren als de linnennijverheid uitschijnen. Al te zeer heeft het optreden van vernieuwers van het type L. Bauwens blijkbaar de aandacht van de historici afgeleid en dit terwijl de tewerkstelling in andere bedrijfstakken nog decennia lang overheersend bleef. Het is geenszins onze bedoeling de fundamentele betekenis van innoverende produktietechnieken en progressieve economische sectoren als de katoen- nijverheid in twijfel te trekken. De preciese impact van dergelijke inno- vaties mag evenwel, vóór het tweede kwart van de 19e eeuw, allerminst overtrokken worden. Al die tijd bleven de meer traditionele activiteiten in de „rural industry” het sociaal-ekonomisch gebeuren immers beheersen. Weliswaar moest er steeds harder worden gewerkt in de vlasindustrie om tot een bestaansminimum te komen ; meer en meer moest ook op vrou- wen- en kinderarbeid worden overgeschakeld. Tot en met de jaren dertig bleef het niettemin mogelijk om zich op het platteland te handhaven, het- geen trouwens een bevestiging vindt in de relatief geringe bevolkings- mobiliteit. Tijdelijke prijsdalingen van allerlei levensmiddelen tijdens de jaren 1820-25 droegen daar eveneens toe bij. Aan deze behoudsgezinde situatie komt wel een einde vanaf de jaren veertig, wanneer de overlevings- kansen van de plattelandsindustrie in een minimum aan tijd totaal wor- den ontwricht. Zelfs door meer of langer te werken, dé oplossing die zich tijdens het eerste derde van de eeuw had opgedrongen, kon men het voor- taan niet langer redden. Een nieuwe structurele crisis bedreigde namelijk de plattelandseconomie. In tegenstelling tot de 15e en 16e eeuw, wanneer dit een totale stagnatie voor gevolg had, bood de industrialisatie en de tewerkstelling in de stedelijke centra voortaan echter een voldoende tegen- wicht om de impasse te doorbreken ⁵⁴.

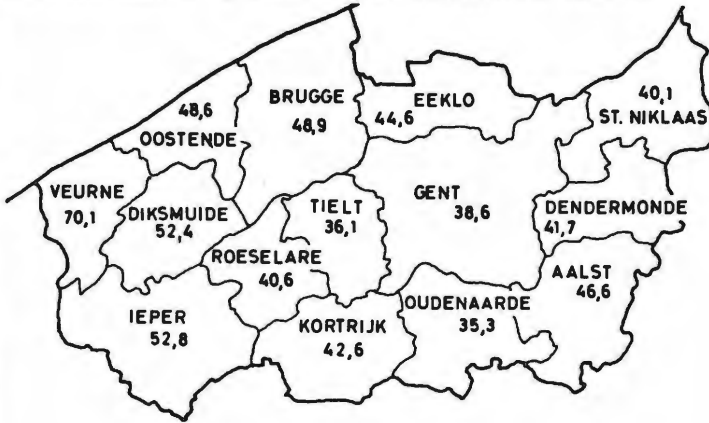
Het zou ons te ver leiden de neveneffekten van deze verarmingsproces- sen in detail te volgen. In meerdere publikaties werd hierop reeds inge- gaan. Een essentiële indicator ligt trouwens verrat in de armenlijsten, die ongekende proporties gaan aannemen. Overeenkomstig de aard der crisis worden ook de normale en gebruikelijke verhoudingen volledig door elkaar gehaald, in die zin dat het aandeel der armlastigen en bedeeden voor- taan veruit de grootste afmetingen gaat aannemen in de plattelandsdistrik- ten ⁵⁵. Niet minder overtuigend zijn de wijzigingen in de motivering tot steunverlening en waarbij het hoofdmotief thans wordt gevormd door

(54) Toch wist de huisnijverheid zich naderhand te hervatten om nog een korte expansie te kennen doorheen het derde kwart van de 19e eeuw. De motor hier- achter was eerder van socio-culturele dan wel van zuiver ekonomische aard (G.L. DE BRABANDER, „De constructie van de regionaal-sectoriële werkgelegenheids- matrices voor België, 1846-1896”, Antwerpen, 1976).

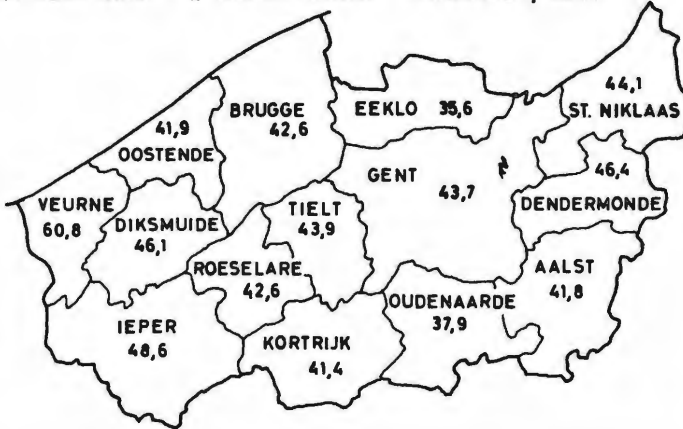
(55) P.C. VAN DER MEERSCH, „De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de Flandre Orientale depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours”, in „Bulletin de la Commission Centrale de Statistique”, V, Brussel, 1852 ; C. VANDENBROEKE, „Demografische en sociaal-ekonomische varianten van het pauperisatieproces in Oost-Vlaanderen”, in „Handelingen van het XXXe Vlaams Filologencongres”, Gent, 1975, uu. 256-262.

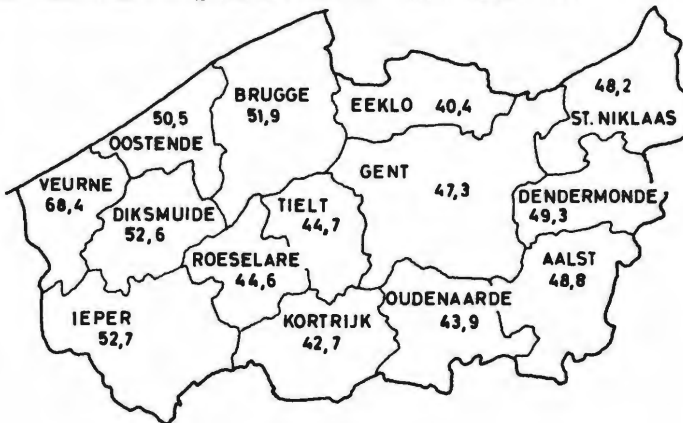
ALFABETISME : % GELETERDE CONSCRITS, 1845-50

ALFABETISME : % GELETERDE VROUWEN, 1866

ALFABETISME : % GELETERDE MANNEN, 1866

werkloosheid, loonderving en/of zogezegde overdreven kinderlast. Al even duidelijk weerspiegelen zich deze ongunstige verhoudingen in de belangrijkste demografische determinanten. Een eerste vaststelling betreft aldus het uitermate restriktief huwelijkspatroon sinds de late 18e eeuw. Indirect zal dit meteen leiden tot een markante terugval van de geboortecoëfficiënten. Zelfs bij een meer verfijnde benadering van de vruchtbaarheid, vinden we de reperkussies van de snel voortschrijdende verarming terug. Het meest uitgesproken en het scherpst gevoeld waren evenwel de reperkussies ten aanzien van de morbiditeit en de mortaliteit door het optreden van allerlei sociale epidemieën als tyfus, dysenterie of tuberculose.

Een vrij ideale maar vaak verwaarloosde meter in verband met de verarmingsprocessen in het algemeen en de verhoogde arbeidsintensiteit in het bijzonder, vinden we tenslotte terug in een onderzoek naar de geletterdheid sinds het midden van de 18e eeuw. Opvallend hierbij zijn de regionale contrasten, in die zin dat steeds beduidend hogere proporties aan analfabeten voorkomen in de epicentra van huisnijverheid. Deze vaststellingen bevestigen derhalve de hoge participatie van kinderen in het productieproces. Doorheen de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw zal deze tendens zich trouwens nog verstrakken. Een analyse van de graad van geletterdheid over langere termijn bevestigt alvast de hoger aangehaalde evaluaties met betrekking tot het werkritme en de levensstandaard, daar blijkbaar in toenemende mate ook op kinderarbeid een beroep moest worden gedaan⁵⁶. Inzonderheid voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen manifesteert zich deze sociale aftakeling tijdens de periode 1770/80 - 1840/50 in een stijgend aantal analfabeten en de reperkussies van deze „geestelijke” armoede waren wellicht nog ingrijpender dan de materiële ontredde⁵⁷. Op korte termijn zal deze situatie anderzijds wel hebben bijgedragen tot het handhaven van de „sociale vrede”⁵⁸.

(56) G. AELGOET - C. VANDENBROEKE, „Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid in Zuidelijk-Vlaanderen (einde 18de eeuw - ca. 1870)”, in „5de Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring der Gaverstreke”, 1977, pp. 142-178.

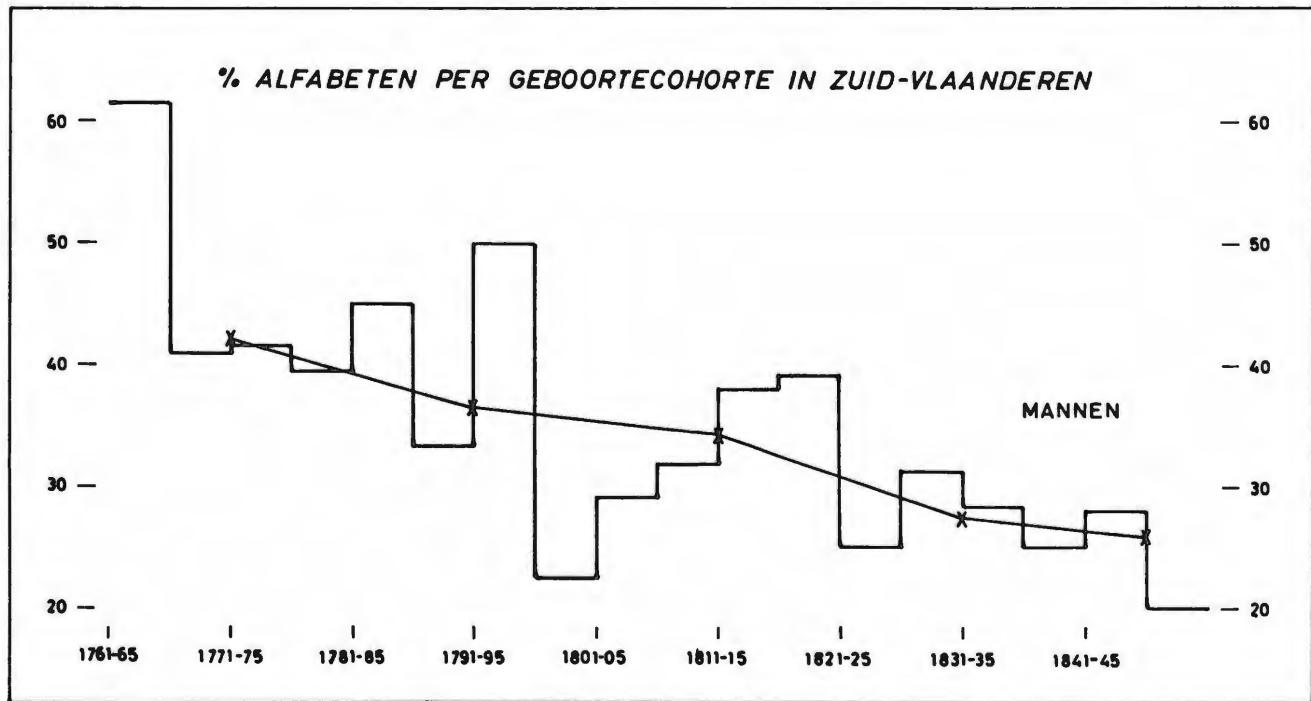
Een gelijkaardig verband tussen tewerkstelling en levensstandaard enerzijds en graad van geletterdheid anderzijds, werd eerder benadrukt door M. SANDERSON, „Literacy and social mobility in the Industrial Revolution in England”, in „Past and Present”, 1972, pp. 75-104; F. FURET - J. OZOUF, „Literacy and industrialization: the case of the Département du Nord in France”, in „Journal of European Economic History”, 1976, pp. 5-44.

(57) Een kernachtige omschrijving van de „mentale” crisis vinden we terug in de „Histoire Economique et Sociale de la France”, II, Parijs, 1970, p. 116: „finalement ce labueur... épuisait les corps et tuait les âmes chez les plus faibles”.

(58) Kenmerkend in dit opzicht is de gelatenheid, die in tal van gedichten en liederen tot uitdrukking wordt gebracht:

„Wij boeren en boerinnen
Wij wercken dagh en nacht
Wij ploeghen en wij spinnen
En wij zingen uter macht
Geef lieve Heer ons cost en cleer
Het hemelrijck en dan niet meer”
(J. SAMYN, op. cit., p. 3)

„Daar, waar de vrouw het koetje voedt,
Terwijl de man de aard omdoet;
Daar, waar de vrouw het spinwiel draait,
Terwijl de man de akker zaait;
En in de winter, wel bemerkt
Op het getouw met schietspoel werkt,
Daar is altijd bij zulke lien,
Niet dan geluk en vré te zien”
(I. HOSTE, op. cit., p. 150)

Aansluitend bij het loononderzoek dat we in eerste instantie hebben uitgewerkt, werden ook de beschikbare prijsgegevens van linnen en lijnwaad tot een min of meer doorlopende reeks verwerkt. Opnieuw werden de nominale aanduidingen, waarvan de oudste zelfs tot het midden der 14e eeuw opklimmen, gedeflatteerd aan de hand van de roggeprijzen voor Gent en/of Brugge (vgl tabel en grafische voorstellingen). Ook in dit verband wordt het onderzoek in menig opzicht bemoeilijkt, mede doordat de kwaliteitsverschillen der stoffen niet altijd en/of in dezelfde mate te elimineren zijn. Bepaald storend zijn de gepubliceerde prijsnoteringen op de markt te Zottegem voor de periode 1691-1766, waarbij decennia lang een konstante waarde van 6 stuiver per el voorkomt⁵⁹. Vergelijkingen met andere aanduidingen laten er niet de minste twijfel over dat hier echt minderwaardige produkten zijn bedoeld, die over het algemeen 50 tot 80 % beterkoop werden verkocht! Naar best vermogen werden dan ook enkele korrekties opgenomen aan de hand van de fragmentarische vermeldingen voor andere markten. Uitgaande van gekende prijzen voor ruw vlas en ons baserend op de nominale weeflonen werden tevens enkele prijzen geëxtrapolleerd⁶⁰. Hierbij kunnen dan wel afwijkingen voorkomen, daar zowel het aandeel van de grondstof als van het weefloon nogal varieerde tijdens deze periode. Later komen we ten andere nog uitvoeriger op deze problemen terug bij het weergeven van een kostenanalyse.

Een detailbespreking van de nominale prijzen lijkt ons, in het kader van deze bijdrage, minder relevant. Tot en met de 18e eeuw verschilt de evolutie weinig van het gekende patroon der prijsbeweging. Ook voor linnen noteren we aldus tijdens de 16e eeuw en meer bepaald tussen 1530/35 en 1585/90 een verzesvoudiging van de prijzen, terwijl de 17e eeuw dan omgekeerd eerder door een daling schijnt te zijn gekenmerkt. De prijsevolutie van de 18e-19e eeuw zou daarentegen, voor zover onze extrapolaties betrouwbaar zijn, minder aan de klassieke trend beantwoorden. In plaats van een langzaam opgaande beweging, zoals voor de meeste produkten en gewassen na 1730-40 gebruikelijk is, onderscheiden zich de linnenprijzen eerder door hun stabiel niveau en dit tot omstreeks 1780-90. Tijdens de eerste helft van de 19e eeuw wordt het afwijkend verloop zelfs nog sterker geprononceerd. Tot en met de jaren '30 treedt namelijk een prijsdaling op! Aanvankelijk blijft deze daling nog vrij beperkt (1790/1810 -1820/1830), om vanaf 1830-35 in een versnelde beweging over te gaan. Deze situatie vinden we uiteraard in tal van beschrijvende bronnen bevestigd. Een verslag van de provinciale landbouwcommissie van Oost-Vlaanderen, daterend van 31 maart 1838, stelt o.m.: *cette circonsance a exercé sur nos marchés une réaction fatale. Les prix s'en sont ressentis à tel point qu'il y a eu stagnation complète et une baisse de 12 à 15 %.* Actuellement la panique s'est dissipée et les toiles ont à peu près repris leur

(59) Gepubliceerd door H. COPPEJANS-DESMEDT in „Dokumenten”, II, p. 493-500.

(60) De „geschatte” prijzen werden in de weerhouden tabel steeds tussen haakjes opgenomen.

Prijzen van linnen in stuiiver per el: nominale en reële waarden

<u>Periode</u>	<u>Prijs linnen (st/el)</u>	<u>Graanprijs (st/hl)</u>	<u>Reële Prijs (liter rogge)</u>	<u>Periode</u>	<u>Prijs linnen (st/el)</u>	<u>Graanprijs (st/hl)</u>	<u>Reële Prijs (liter rogge)</u>
1356-65	1,41	11,2	12,6	1721-25	(10,6)	76,0	13,9
1426-30	1,40	12,6	11,1	1726-30	(10,1)	75,7	13,3
1431-35	1,35	10,3	13,1	1731-35	(8,7)	61,9	14,1
1436-40	1,25	17,9	7,0	1736-40	(9,3)	90,0	10,3
1536-40	2,50	26,6	9,4	1741-45	(9,5)	56,2	16,9
1541-45	3,40	33,2	10,2	1746-50	(10,0)	74,5	13,4
1546-50	3,40	20,2	16,8	1751-55	(13,0)	69,2	18,8
1551-55	3,20	35,1	9,1	1756-60	(10,6)	77,0	13,8
1556-60	3,90	32,5	12,0	1761-65	(11,0)	80,8	13,6
1561-65	6,40	51,9	12,3	1766-70	(10,4)	82,6	12,6
1566-70	6,50	40,6	16,0	1771-75	(10,0)	90,8	11,0
1571-75	5,00	64,1	7,8	1776-80	(11,3)	78,7	14,4
1581-85	7,70	117,4	6,6	1781-85	(11,3)	90,4	12,5
1586-90	13,30	106,8	12,5	1786-90	(11,2)	92,6	12,1
1591-95	12,00	90,6	13,2	1791-95	9,5	126,4	7,5
1596-00	10,90	101,5	10,7	1796-00	8,5	116,5	7,3
				1801-05	9,5	143,6	6,6
1691-95	(10,2)	148,5	6,9	1806-10	9,5	120,2	7,9
1696-00	(11,6)	134,0	8,7	1811-15	9,3	140,8	6,6
1701-05	(9,9)	75,3	13,1	1816-20	8,7	185,4	4,7
1706-10	(10,0)	125,1	8,0	1821-25	8,1	86,1	9,4
1711-15	(9,0)	92,6	9,7	1826-30	8,5	118,7	7,2
1716-20	(10,7)	70,4	15,2	1831-35	6,1	121,5	5,0
				1836-40	6,6	123,5	5,3
				1841-45	8,6	134,7	6,4
				1846-50	8,0	156,0	5,1
				1851-55	6,9	189,7	3,6
				1856-60	7,2	159,5	4,5
				1861-65	8,1	151,7	5,3
				1866-70	9,5	184,4	5,2

ancienne valeur. La différence n'est plus que de 5 à 6 %, mais les demandes ne sont pas aussi fortes ni le commerce à beaucoup près aussi considérables que l'année dernière" ⁶¹. Deze prijsdaling is des te merkwaardiger, daar ze los staat van technische innovaties binnen de plattelandsindustrie zelf. Anders gesteld en rekening houdend met de grotere prijsstabiliteit van de grondstoffen, kan deze tendens enkel worden verklaard door een ingrijpende reductie van de arbeid en de toegevoegde waarde ⁶². Het is meteen duidelijk dat voortaan allerlei exogene factoren op de prijsvorming van het linnen gaan inspelen. Een omgekeerde beweging doet zich trouwens voor vanaf de jaren 1840 en 1850. Precies op het ogenblik dat technische innovaties ingang beginnen te vinden en tot een stijging van de produktiviteit leiden, herstellen zich de linnenprijzen op een niveau dat sinds ruim een halve eeuw niet meer was voorgekomen. De verklaring hiervoor ligt vervat in een nieuwe verruiming van de afzetmogelijkheden door de moeilijke bevoorrading in katoengaren ⁶³.

Belangrijker dan een overzicht van de nominale prijzen, zijn evenwel de gedeflatteerde waarden. Het belangrijkste kenmerk hierbij voor wat de evolutie in de long run betreft, is het konstant niveau waarrond de reële prijzen schommelen. Sinds het midden der 14e eeuw en tot en met het begin van de 19e eeuw stemt de kostprijs van een el linnen overeen met ongeveer 8 tot 12 liter rogge. Een dergelijk stabiel niveau bevestigt m.a.w. het uitblijven van technische innovaties in het produktieproces vóór de 19e eeuw ⁶⁴. Over korte en middellange termijn treden niettemin sterkere fluctuaties op. Beduidend hogere reële prijzen werden met name genoteerd omstreeks het midden van de 16e eeuw en inzonderheid aan het midden van de 18e eeuw, wanneer de vraag naar textielprodukten blijkbaar sneller steeg dan het aanbod ⁶⁵. Ook de binnenlandse behoeften werden trouwens tijdens deze periodes opgetrokken door de bevolkingstoename naast en samen met een gunstig verloop van het per capita inkomen. Vergeleken met de graanprijzen was het linnen daarentegen bijzonder goedkoop omstreeks 1435-40, tijdens de jaren '70 en '80 van de 16e eeuw alsook tijdens de laatste jaren van de 17e eeuw. Hevige schommelingen van de graanprijzen en bevoorradingsmoeilijkheden door misoogsten en/of door politieke verwickelingen leidden toen tot afzetmoeilijkheden in de andere economische sectoren, hetgeen wordt vertaald in een

(61) I. HOSTE, op. cit., p. 135.

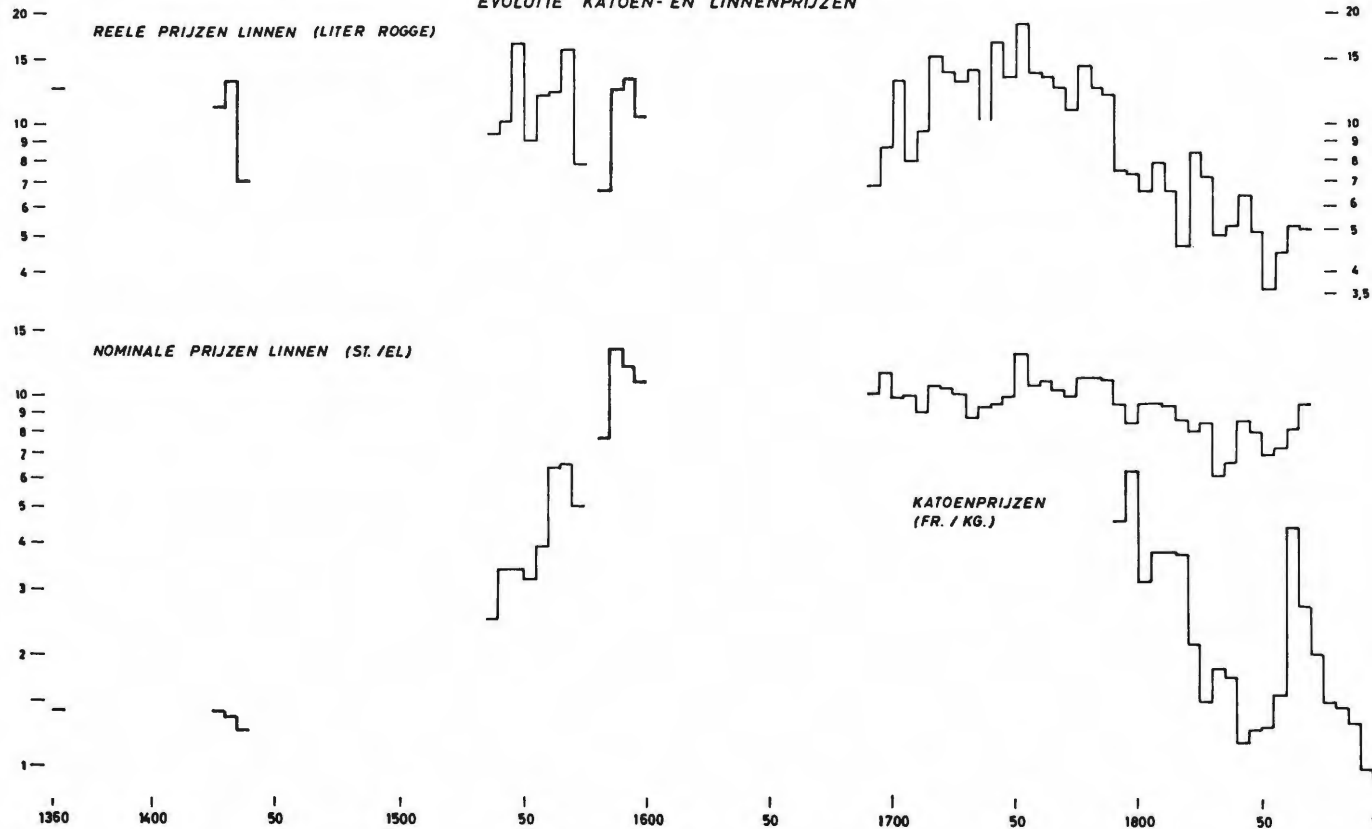
(62) P. DEPREZ, „Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du 18e siècle”, in „Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis”, IV, 1973, p. 53; zie ook H. KISCH, „Die Textilgewerbe in Schlesien und im Rheinland: eine vergleichende Studie zur Industrialisierung”, in P. KRIEDTE - H. MEDICK - J. SCHLUMBOHM, op. cit., p. 357.

(63) P. TEMIN, „The causes of cotton-price fluctuations in the 1830's”, in „The Review of Economics and Statistics”, 1967, p. 463; F.X. VAN HOUTTE, „L'évolution de l'industrie textile en Belgique et dans le monde de 1800 à 1939”, Leuven, 1949, pp. 68 en 254-255.

(64) J. FOURASTIE, „Machinisme et bien-être. Le niveau de vie et genre de vie en France de 1700 à nos jours”, Parijs, 1962, p. 35.

(65) Dit zou dan wel impliceren dat een tijdelijke verhoging van de levensstandaard een toename van de consumptie voor gevolg had. Vooral voor de betere kwaliteiten gaat deze relatie wellicht op.

EVOLUTIE KATOEN- EN LINNENPRIJZEN

relatieve prijsdaling. Typerend is bovendien het verloop der reële prijzen sinds het derde kwart van de 18e eeuw. Op een paar kortere onderbrekingen na, noteren we thans over meer dan een eeuw een daling van de reële linnenprijzen. De verklaring voor dit specifiek verloop is uitermate kompleks. Onder de talrijke beïnvloedingsfactoren moet o.m. gerefereerd worden naar de snel groeiende concurrentie van buitenlandse productiecentra. Meerdere regio's gingen er zich namelijk eveneens op de productie van (ruwe) linnenfabrikaten toeleggen ten einde een vaste voet te verwerven op de expansieve internationale markten van de Nieuwe Wereld. Onder de voornaamste buitenlandse regio's, die de vlasindustrie stimuleerden, vermelden we slechts Silezië, Westfalen, Bohemen, Ierland en Schotland, Bretagne, Normandië, het Noorden van Zwitserland en het Oosten van Nederland⁶⁶. Weliswaar ontbreekt het voorlopig aan systematische prijsstudies om het probleem van de buitenlandse concurrentie aan een minutieus onderzoek te onderwerpen; fragmentarische aanduidingen van o.m. Schots en Iers linnen zijn evenwel veelbetekenend voor een dergelijke vergelijking:

Vergelijkend prijsoverzicht van (ruw) linnen in stuiver per el

Periode	Prijs Schots linnen ⁶⁷	Afwijking Vlaams linnen	Prijs Iers linnen ⁶⁸	Afwijking Vlaams linnen
1728-30	7,96 st/el	126,9%	1710 11,85 st/el	75,9%
1731-35	7,93	109,7	1720 9,48	111,8
1736-40	8,33	111,6	1730 9,48	91,8
1741-45	8,69	109,3	1740 12,64	75,1
1746-50	8,91	112,2	1750 11,06	117,5
1751-55	9,63	135,0	1760 12,64	87,0
1756-60	8,88	119,4	1770 14,22	70,3
1761-65	9,27	118,7		
1766-70	10,47	99,3		
1771-75	9,41	106,3		
1776-80	9,64	117,2		
1781-85	10,39	108,7		
1786-90	8,87	126,2		
1791-95	8,18	116,1		
1796-00	8,70	97,7		
1801-05	9,10	104,4		
1806-10	10,23	92,9		
1811-15	10,04	92,6		
1816-20	8,27	105,2		
1821-22	8,28	97,2		

(66) H. KELLENBENZ, op. cit., p. 105.

(67) B.R. MITCHELL - P. DEANE, „Abstract of British Historical Statistics”, Cambridge, p. 200.

(68) Gemiddelde prijzen van Iers linnen werden overgenomen uit J.G. VAN BEL, op. cit., p. 52.

Bijgaand overzicht, hoe summier het ook moge zijn en al blijft het tot Ierland en Schotland beperkt, laat weinig twijfel omtrent de fundamentele betekenis van de buitenlandse concurrentie voor wat de prijsvorming aangaat. Kwaliteitsverschillen bemoeilijken echter in menig opzicht de vergelijkingen. In Ierland bleef de linnenproductie alvast meer op duurdere fabrikaten afgestemd, terwijl het Schots linnen ruwer was. Doorgaans was het trouwens beterkoop dan de middenprijzen, waarop wij ons voor het binnenland baseerden⁶⁹. Vanaf het begin van de 19e eeuw zouden de afwijkingen evenwel geringer zijn geworden.

Tegenover de groeiende buitenlandse concurrentie staat dan anderzijds wel het feit dat ook andere produktiezones met tijdelijke moeilijkheden hadden te kampen, zodat althans voorlopig nog voldoende ruimte op de internationale markten gevrijwaard bleef. Dit geldt o.m. voor het derde kwart van de 18e eeuw, wanneer de produktie en de afzet van Silezisch linnen heel sterk onder de politieke verwickelingen hadden te lijden⁷⁰.

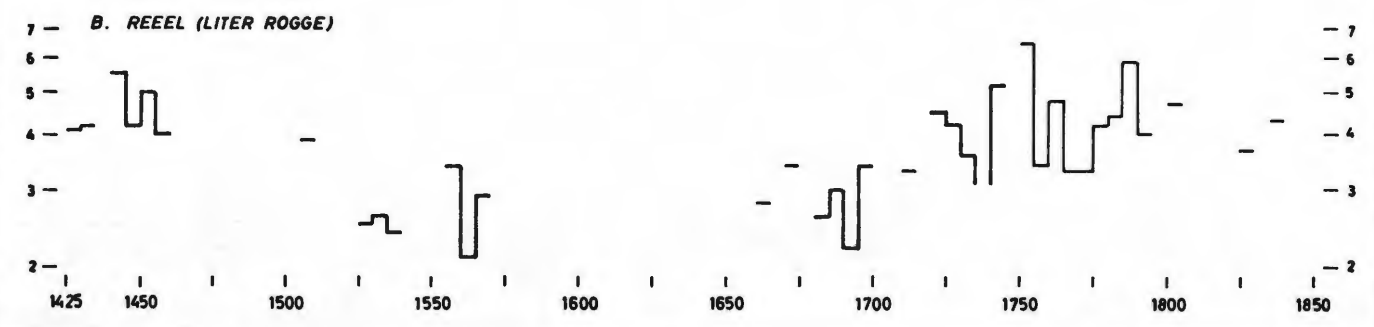
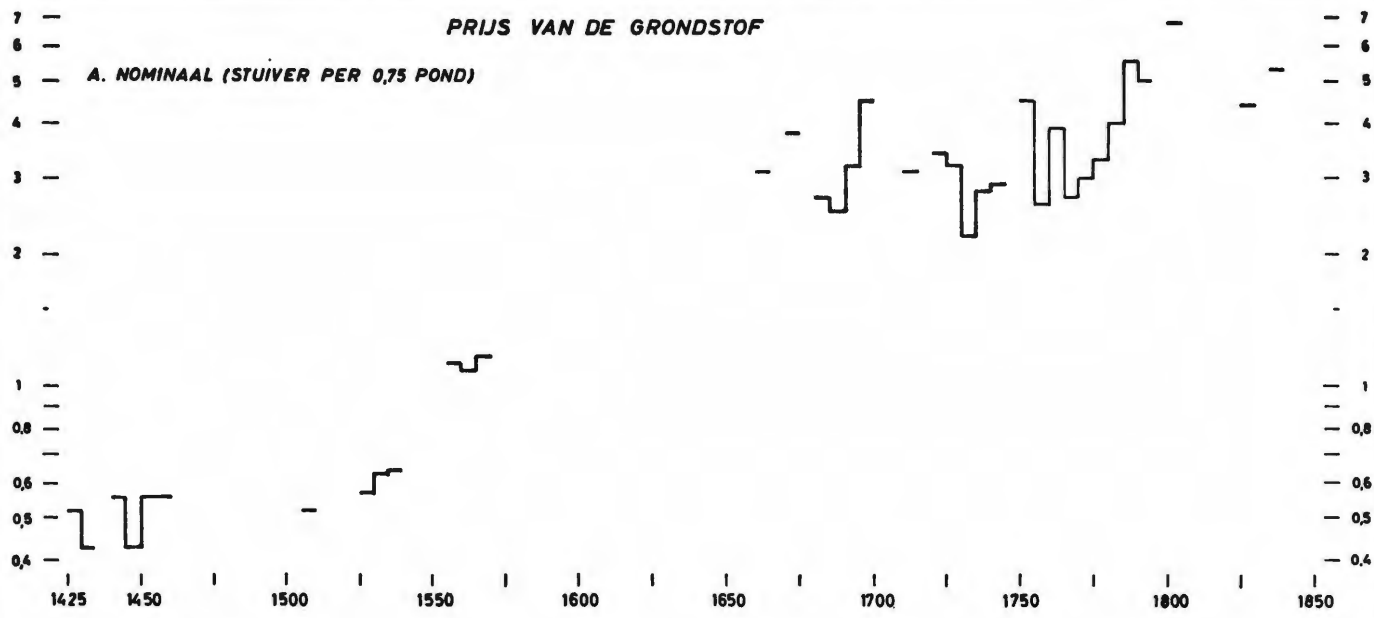
Een verdere daling van de reële linnenprijzen sinds het begin van de 19e eeuw was mede afhankelijk van het aanbod van beter in de markt liggende substitutieprodukten als katoen. Door de snel om zich heen grijpende mechanisering werden hier de meest spektakulaire prijsdalingen aangetroffen⁷¹. Technologische innovaties bleven daarentegen nog jarenlang uit in de meer traditionele sectoren van de huisnijverheid. Tot het in extreme doorgedreven aanpassingen van de renumeraties waren derhalve een absolute noodzaak, te meer daar de prijzen der grondstoffen eerder bleven stijgen en in die zin de algemene trend der pacht- en grondprijzen volgden. Geruime tijd slaagde men er trouwens in om de afzet van katoenstoffen af te remmen, ofschoon dit ook wel door regelmatige onderbrekingen in de aanvoer van ruwe katoen werd in de hand gewerkt.

Al te zelden wordt het probleem van het prijsniveau en de onderlinge prijsverhoudingen evenwel in aanmerking genomen. Opvallend is immers de beperkte aandacht, die tot hiertoe in de desbetreffende vakliteratuur voor een comparatieve prijsstudie werd opgebracht. Ook al kan hierbij geen of onvoldoende rekening worden gehouden met modeverschijnselen, kwaliteitsverschillen en/of tegenstellingen ten aanzien van de duurzaamheid der stoffen; enkele benaderende indrukken lijken toch op zijn minst noodzakelijk indien we meer diepgang aan het onderzoek wensen te geven. Weliswaar heeft men het vaak, zij het dan in vage bewoordingen, over prijsdalingen en prijsaanpassingen als gevolg van mechanisering der produktie; al te zelden komen hierbij de nodige preciseringen voor. Vast staat nochtans dat de linnenprijzen omstreeks 1810-15 nog steeds beduidend lager waren. Blijkens enkele steekproeven voor de markten van Brugge en Tielt werd toen voor één el katoen gemiddeld 13 tot 15 stuiver

(69) Betreffende de kwalitatieve aspecten van de Schotse linnenindustrie, cfr. A.J. DURIE, „The fine linen industry in Scotland, 1707-1822”, in „Textile History”, 1976, pp. 173-185.

(70) G. WILLEMSSEN, op. cit., p. 258.

(71) Vgl. B.R. MITCHELL - P. DEANE, op. cit., pp. 490-491; F.X. VAN HOUTTE, op. cit., pp. 254-255.

betaald ; één el laken zou er zelfs 30 tot 40 stuiver hebben gekost. Linnen werd daarentegen op dezelfde markten (vgl. ook de prijstabel) tegen 9 à 10 stuiver per el verhandeld ⁷². Een kwart eeuw later was de kostprijs van laatstgenoemd produkt gedaald tot 6 à 7 stuiver per el. Mechanisch bereid lijnwaad, een produktietechniek die toen in Engeland reeds in volle opgang was en kort nadien ook in het binnenland navolging zou vinden, kostte rond dezelfde tijd nog steeds $\frac{1}{3}$ duurder ⁷³.

Aansluitend bij deze problematiek kunnen we ten andere nog stellen dat de globale hoofdelijke verbruikscijfers van vlas en linnen met een gemiddelde van 1,5 à 3 kg nagenoeg stabiel bleven tijdens de beschouwde periode. De konsumptie van katoen kende daarentegen een bijzonder spektakulair en tot de verbeelding sprekend verloop. Zo goed als onbestaande op het einde van het Ancien Regiem, zouden de gemiddelde hoofdelijke verbruikscijfers in België reeds 2 kg hebben bedragen omstreeks 1840-50 en 2,9 kg in 1860, een cijfer dat te vereenzelvigen is met 3 tot 4 hemden ⁷⁴. Eerst tegen het midden van de 19e eeuw oversteeg de konsumptie van katoen m.a.w. deze van vlas op de binnenlandse markt.

Het is meteen duidelijk dat men, door een maximaal afremmen van de loonkosten, de concurrentiepositie van de traditionele linnenprodukten nog decennia lang heeft weten te handhaven. Verder inspelen op reducties van het arbeidsloon was ten andere het enige middel ter afwering van de concurrentie. Niet alleen waren de prijzen der grondstoffen aan allerlei fluktuaties overeenkomstig de oogstopbrengsten onderhevig ; tevens volgden ze de algemene hausse der grond- en pachtprizen, die sinds de 18e eeuw was ingezet ⁷⁵. Zelfs door een verstrakken van de uitvoermodaliteiten, zoals vanaf de jaren '70 van de 18e eeuw gebeurde, kon deze tendens slechts gedeeltelijk worden afgeremd. Dit blijkt afdoende uit een detailanalyse van de kostprijzen voor linnen, waarvoor fragmentarische aanduidingen bekend zijn sinds de vroege 15e eeuw. Alvorens tot deze bespreking te komen, kan vooraf nog even ingegaan worden op de nominale en reële prijzen van (ruw) vlas. Ook al stelt zich hier eens te meer het probleem omtrent eventuele kwaliteitsverschillen ; voor zover we het konden nagaan, werden evenwel uitsluitend de zogenaamde middensoorten en lagere kwaliteiten — die precies het leeuwenandeel van de benodigde grondstof in de binnenlandse verwerkingsindustrieën uitmaakten —

(72) Rijksarchief Brugge, Leidedepartement, nr. 2911.

(73) E. SABBE, dl. II, op. cit., p. 354.

(74) Omtrent de evolutie van de verbruikscijfers van vlas, katoen en/of wol, zie o.m. de verspreide aanduidingen in A. AFTALLON, „La décadence de l'industrie linière et la concurrence victorieuse de l'industrie cotonnière”, in „Revue d'Economie Politique”, 1903, pp. 423-426 ; C. VANDENBROEKE, „Agriculture...”, op. cit., p. 380 ; F.X. VAN HOUTTE, op. cit., p. 242 ; J. FOURASTIE, op. cit., p. 105 ; P. BAIROCH, „Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle”, Parijs - Den Haag, 1976, p. 173. De meest exhaustieve bespreking van deze probleemstelling komt voor bij I. TURNAU, „Consumption of clothes in Europe between the XVIth and the XVIIIth centuries (research problems)”, in „The Journal of European Economic History”, 1976.

(75) Cfr. C.E. LABROUSSE, op. cit., pp. 329-330.

opgenomen ⁷⁶. In die optiek beschouwd, lijkt onderstaande weergave dan ook voldoende representatief en kunnen, vooral dan voor de reële prijsevolutie, wel enkele valabele konklusies geformuleerd worden.

<i>Periode</i>	<i>Kostprijs in st.</i>	<i>Gedeflatteerd in liter rogge</i>	<i>Periode</i>	<i>Kostprijs in st.</i>	<i>Gedeflatteerd in liter rogge</i>
1426-30	0,52	4,1	1711-16	3,1	3,3
1431-35	0,43	4,2	1721-26	3,4	4,5
1441-45	0,56	5,5	1726-30	3,2	4,2
1446-50	0,43	4,2	1731-35	2,2	3,6
1451-55	0,53	5,0	1736-40	2,8	3,1
1456-60	0,53	4,0	1741-45	2,9	5,2
1506-11	0,52	3,9	1751-55	(4,5)	6,5
1526-30	0,57	2,5	1756-60	2,6	3,4
1531-35	0,63	2,6	1761-65	3,9	4,8
1536-40	0,64	2,4	1766-70	2,7	3,3
1556-60	1,12	3,4	1771-75	3,0	3,3
1561-65	1,09	2,1	1776-80	3,3	4,2
1566-70	1,16	2,9	1781-85	4,0	4,4
1661-65	3,60	2,8	1786-90	5,5	5,9
1671-75	3,80	3,4	1791-95	5,0	4,0
1681-85	2,7	2,6	1801-05	6,8	4,7
1686-90	2,5	3,0	1826-30	4,4	3,7
1691-95	3,2	2,2	1836-40	5,3	4,3
1696-00	4,5	3,4			

Net als voor de weeflonen en de linnenprijzen, werden ook de vlas-prijzen tot vijfjaarlijkse gemiddelden herleid. Alle omrekeningen werden bij dit overzicht per 3/4 pond aangegeven, omdat deze hoeveelheid met de benodigde grondstof voor het weven van een el linnen overeenstemt ⁷⁷.

Een gedetailleerde bespreking van de nominale waarden kan, om herhalingen te vermijden, in menig opzicht buiten beschouwing blijven. Wel is het van belang de prijsstijgingen, die tot en met het eerste kwart van de 19e eeuw aanhouden, te benadrukken. Zoals verder gesteld, contrasteert deze evolutie met het verloop van de prijzen van afgewerkte produkten. Meteen laat zulks een aftakeling van de toegevoegde waarde bij de „industriële” verwerking uitschijnen!

Bij een overzicht van de reële prijzen, die eens temeer in liter rogge werden uitgedrukt, valt vooral het stabiel niveau op: gemiddeld ca. 3-4 liter en dit voor gans de beschouwde periode. Vanaf de jaren '30-40 van de 19e eeuw wordt wel een prijsreduktie aannemelijk, daar voortaan in

(76) Prijsnoteringen van vlas op diverse binnenlandse markten werden door E. SCHOLLIERS, P. DEPREZ en C. VANDENBROEKE uitgegeven in „Dokumenten”, op. cit., dln. I-VI.

(77) G. WILLEMSEN, op. cit., p. 256; E. SABBE, op. cit., p. 135; F. MENDELS, „Industrialization...”, op. cit., p. 192.

toenemende mate op het verwerken van geïmporteerde Russische (en Baltische) vezels in de gemechaniseerde bedrijven zal worden overgeschakeld⁷⁸. Het stabiel prijsniveau tijdens het Ancien Regiem ligt daarentegen voor de hand, daar zich met betrekking tot de graanbouw evenals voor het winnen van nijverheidsgewassen geen noemenswaardige wijzigingen in het productieproces voltrokken. Per periode dringen zich niettemin wel enkele verdere nuanceringen op. Het relatief hoog niveau der grondstoffenprijzen tot en met het begin van de 16e eeuw lijkt met name bepaald door het geringe aanbod en de beperkte areaalbezetting van nijverheidsgewassen. Aan deze situatie zou echter een einde zijn gekomen sinds de 16e eeuw, tevens het tijdstip waarop de vlasnijverheid volledig op het platteland in Vlaanderen werd geïntegreerd⁷⁹. Ook doorheen de 17e- en begin 18e eeuw, en dit niettegenstaande de enorme toename van de behoeften, bleven de grondstofprijzen op een laag niveau. Uitbreiding van de beteelde oppervlakte evenals een verstrenging van de uitvoermodaliteiten droegen hiertoe bij. Doorheen het verder verloop van de 18e eeuw namen de vlasgaarden in het Vlaamse land zelfs nog verder in belang en omvang toe, zodat vanuit diverse landbouwmiddens meer en meer stemmen opgingen voor een vrijere handelspolitiek⁸⁰. In de loop van de jaren '60, toen de centrale regeringsinstanties zich tijdelijk voor een fysiokratisch beleid gewonnen toonden, werd hierop ten dele ingegaan. Een maximale uitbreiding van de teelt alsook enkele overvloedige oogsten droegen hiertoe bij. In industriële kringen werd het afzwakken van de traditionele protektionistische politiek evenwel bijzonder scherp aangeklaagd. In een massaal aantal rapporten werden de grieven en protesten uitvoerig toegelicht. Het ligt voor de hand dat de aangehaalde argumenten wegens het tendentiekus opzet der publikaties met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd moeten worden; de achtergrondinformatie waarover we thans beschikken, maakt de vrees in industriële middens echter vrij geloofwaardig. Niet alleen was er de groeiende concurrentie van buitenlandse verwerkingscentra op de internationale markten; de expansie van de vlasnijverheid in het binnenland had anderzijds voor gevolg dat — behoudens in uitzonderlijke jaren en niettegenstaande de uitbreiding van de vlasteelt — het aanbod van grondstoffen dicht bij de industriële behoeften aansloot. Naar alle waarschijnlijkheid bedroegen de vlasreserves tijdens het laatste derde van de 18e eeuw maximaal 20 tot 30 %. Vaak betrof het dan nog kwaliteitsvlas, waarnaar in het binnenland minder vraag was. Dit

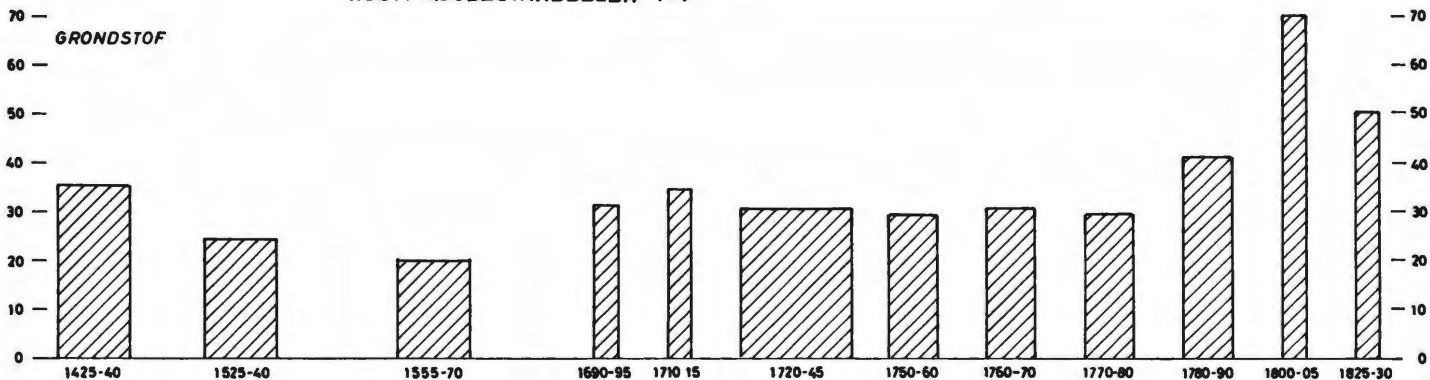
(78) De buitenlandse concurrentie inzake grondstoffenbevoorrading zal ten andere tot een gevoelige reductie van het aantal vlasgaarden in het binnenland leiden.

(79) Cfr. H. VAN DER WEE, „Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw”, in „Mededelingen Kon. Vlaamse Academie Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België”, XXVII, nr. 8, pp. 3-25; R. VAN UYTVEN, „Die ländliche Industrie während des Spätmittelalters in den südlichen Niederlanden”, in „Agrarisches Nebengewerbe und Formen der Reagrarisierung im Spätmittelalter und 19./20. Jahrhundert”, 1975, pp. 73 en vlg.

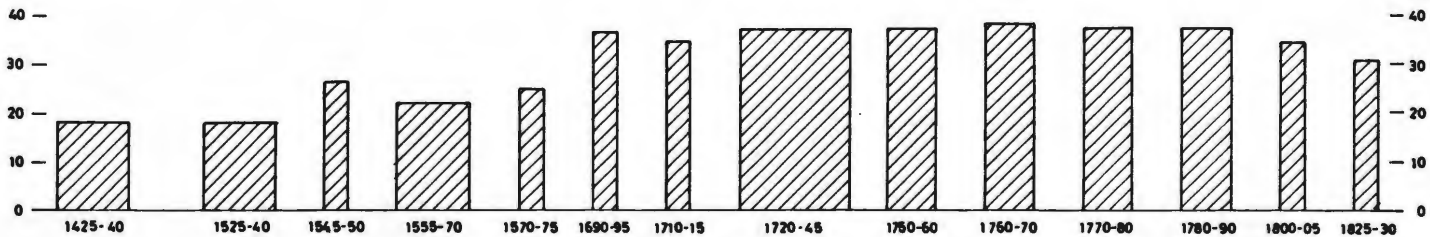
(80) Met betrekking tot de areaalbezetting en/of de gevoerde landbouwpolitiek, zie P. Lindemans, „Geschiedenis van de landbouw in België”, Antwerpen, 1952; G. WILLEMSSEN, op. cit.; G. VANDENBROEKE, „Agriculture...”, op. cit.

KOSTPRIJSBESTANDELEN (%)

GRONDSTOF

WEEFLOON

alles zal trouwens spoedig tot een herziening van de handelspolitiek leiden, waarbij opnieuw prioriteit werd gegeven aan de industriële belangen met een nauwkeurige controle en/of reglementering van de grondstoffenexport. De industriële expansie bleef trouwens danig uitgesproken en dit tot en met het eerste derde van de 19e eeuw, zodat de dalende vlasreserves zich regelmatig in prijzenhausses vertaald zagen. Indirect krijgen we hier dan ook een nieuw bewijs voor de „foutieve” veralgemeningen van E. Sabbe met betrekking tot het voorkomen van een crisis in de linnennijverheid op het einde van het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw. Uit de omzetcijfers, die we verderop analyseren, zal dit ten andere nog veel scherper aan het licht komen. Niet minder overtuigend blijkt dit uit de sociale reperkussies. De dalende dag- en/of stuklonen (cfr. hoger) sinds de late 18e eeuw konden immers enkel en alleen door een hogere arbeidsintensiteit en een grotere produktie worden gecompeniseerd!

Nu we het overzicht in verband met de linnenprijzen, de loonkosten voor het weven en de vlasprijzen elk afzonderlijk hebben doorgelicht, kan tot een meer geïntegreerde bespreking van de produktiekosten worden overgegaan. Eens te meer moeten we echter de opmerking maken dat het overzicht bijlange niet volledig is. Heel wat lacunes, o.m. voor wat de voorbereidende bewerkingen als zwingelen, hekelen en zelfs spinnen betreft, blijven het diepteonderzoek met name bemoeilijken. Bovendien worden onze evaluaties voor bepaalde perioden nog verder gehinderd, doordat van meetaf met extrapolaties moest worden gewerkt. Afgezien van de aangehaalde restrikties zijn echter voldoende deelfacetten bekend, die een verdere bespreking aannemelijk maken. Wel moeten we ons noodgedwongen tot enkele referentiedata beperken.

Kostprijsanalyse van linnenfabrikanten, 15e-19e eeuw

Periode	Prijs linnen		Weefloon		Spinloon		
	Absol.	%	Absol.	%	Absol.	%	
1426-40	1,33	0,47	35,3	0,24	18,0	0,36	27,1
1526-40	2,50	0,61	24,4	0,45	18,0	0,84	33,6
1546-50	3,40	—	—	0,91	26,8	0,81	23,8
1556-70	5,60	1,12	20,0	1,24	22,1	1,40	25,0
1571-75	5,00	—	—	1,25	25,0	1,22	24,4
1691-95	10,2	3,2	31,4	3,7	36,3	2,9	28,4
1711-15	9,0	3,1	34,4	3,1	34,4	—	—
1721-45	9,64	2,9	30,1	3,6	37,3	—	—
1751-60	11,8	3,5	29,7	4,4	37,3	(5,2)	44,0
1761-70	10,7	3,3	30,8	4,1	38,3	(5,2)	48,6
1771-80	10,65	3,1	29,1	4,0	37,6	—	—
1781-90	11,25	4,7	41,8	4,2	37,3	—	—
1801-05	9,50	(6,7)	70,5	3,3	34,7	—	—
1826-30	8,5	4,3	50,6	2,6	30,6	—	—
1836-40	6,6	(5,2)	78,8	2,4	36,3	—	—

Alvorens tot een bespreking van bijgaande weergave te komen, moet wel nog even het heteroog karakter beklemtoond worden. Enkele „geforceerde” aanduidingen in de deelrubrieken zullen er toe leiden dat de gesommeerde waarden hoger (kunnen) oplopen dan de eigenlijke kostprijs. Wel is het opvallend dat een dergelijke situatie enkel optreedt aan het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw; d.i. wanneer de rentabiliteit van de huisnijverheid reeds snel naar het nulpunt neigt. Zelfs kleinere afwijkingen in het basismateriaal volstaan voortaan, opdat de eigenlijke kostprijs voor 100 % (of meer) zou worden benaderd.

Met betrekking tot de kostenanalyse, gaan we allereerst in op het aandeel van de grondstof. Op grond van de summier aanduidingen waarover we voor de vroege 15e eeuw beschikken, zou dit aandeel van een orde van 35 % zijn geweest. Naderhand trad hierin een daling op tot $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{5}$ van de kostprijs. Een aandeel van ca. 30 % lijkt ook voor de late 17e eeuw en een groot deel van de 18e eeuw aannemelijk. Vanaf het einde van het Ancien Regiem ging de grondstof echter sterker doorwegen in de globale onkosten. Weliswaar berusten onze schattingen voor de eeuwwisseling op een vrij smalle basis; de beschrijvende bronnen bevestigen nochtans in menig opzicht de omrekeningen. Faipoult merkt in die zin immers op: „on peut admettre que les deux cinquième sont la valeur de la matière première”⁸¹. Tijdens de eerste helft van de 19e eeuw zal dit aandeel trouwens nog verder aan belang winnen en oplopen tot gemiddeld 50 à 70%⁸².

Behalve voor prijzen van grondstoffen zijn we ook vrij degelijk ingelicht over de weeflonen. Minder informatie staat ons daarentegen ter beschikking omtrent de mogelijke inkomsten uit voorbereidende activiteiten als spinnen of hekelen. Wel mag worden aangenomen dat het spinnen van het benodigde garen voor een el linnen tot en met het midden van de 18e eeuw ongeveer 20 tot 30 % meer opbracht dan het weven. Hiervoor moest dan wel, wat doorgaans door vrouwen of kinderen gebeurde, 4 tot 5 keer langer gewerkt worden. Vandaar dan ook dat we, bij de bespreking van de inkomsten in een weversgezin, tot een verhoging van het weefloon met (50 tot) 100 % zijn overgegaan.

Het aandeel van het weefloon in de produktiekosten lag aanvankelijk erg laag met $\pm 15 - 25$ %. Tijdens de late 17e en de 18e eeuw zou dan een geleidelijke toename zijn opgetreden tot ongeveer 35 %. Volledigheidshalve dient wel herhaald dat de weerhouden linnenprijzen voor deze periode doorgaans op extrapolaties berusten. Bij het begin der 19e eeuw, wanneer de arbeidsmarkt met het toepassen van de „conscriptie” enigszins werd uitgezuiverd, kunnen de loonverhoudingen zelfs tijdelijk tot boven de 40 % zijn uitgestegen. Tevens was dit een gevolg van de gedaalde renumeraties bij de garenbereiding. Deze relatieve waarden zijn evenwel in menig opzicht misleidend. Eerder konden we trouwens reeds aantonen dat de reële verdiensten in de huisnijverheid en bij textielarbeiders sinds

(81) FAIPOULT, op. cit., p. 166.

(82) Analoge ramingen vinden we terug bij A.S. MILWARD - S.B. SAUL, op. cit., p. 327; specifiek voor Vlaanderen, zie M. RYCKAERT, op. cit., p. 156.

de late 18e eeuw in belang afnamen en zelfs tot beneden het bestaansminimum daalden.

Een laatste facet in verband met de kostprijberekening betreft de eventuele winstmarges, die handelaars en/of allerlei tussenpersonen konden realiseren. Ook al zijn ons niet alle deelfacetten van het productieproces bekend, toch kunnen ook hieromtrent wel enkele bedenkingen geformuleerd worden. Frappant zijn namelijk de hoge winstmarges, die omstreeks het midden van de 16e eeuw in de binnenlandse handel bereikt werden. Onze basisgegevens in verband met de prijzen voor grondstoffen en de lonen voor spinnen en weven vertegenwoordigen op dat ogenblik 65 tot 70 % van de kostprijs. Bij het begin van de 15e eeuw en tijdens de eerste helft van de 16e eeuw bedroeg het aandeel van deze drie componenten $\pm$ 75 à 80 %. Een verhouding van ruim 95 % werd wellicht bereikt aan het einde van de 17e eeuw en naderhand lijkt deze nog verder te zijn opgelopen. Konkurrentie uit het buitenland en konkurrentie van substitutieproducten tastten m.a.w. ook de winstmarges en de leefbaarheid van de tussenhandel (kutsers) aan. Tegen het einde van de beschouwde periode bleven de eventuele winstmarges van handelaars waarschijnlijk tot nauwelijks 1 à 3 % beperkt. Gezien de dalende intrinsieke waarde van het linnen sinds de late 18e eeuw, zou dit betekenen dat zij hun inkomsten enkel konden stabiliseren door een verhoogde handelsomzet en een sterkere greep op de distributiemechanismen na eliminatie van een aantal kleinhandelaars. Anderzijds maken de afnemende winstmarges duidelijk waarom de handelaars en industriëlen met zo veel aandrang bij de regeringsinstanties en provinciale overheden aandrongen op een minutieus na te leven exportverbod van vlas of garen⁸³.

Tot hiertoe nu hebben we het overwegend gehad over de interne aspecten van de vlasnijverheid. Op grond van een gedetailleerde bespreking van de beschikbare prijs- en loongegevens, kon de materiële leefwereld van de textielarbeiders reeds scherper omschreven en over langere termijn gevolgd worden. Hierop komen we ten andere nog terug. Wel lijkt het belangrijk om vooraf nog even duidelijk te stellen dat de sociale status van deze thuiswerkers niet éénzijdig en/of uitsluitend negatief mag worden afgeschilderd. Ook al zullen de textielarbeiders nooit tot de best betaalde werknemers behoord hebben; in meerdere perioden hadden zij het op zijn minst relatief goed en volstond een minimale inzet van enkele uren per dag om in het onderhoud te voorzien en/of om enkele dringende uitgaven te bekostigen. Een dergelijke fase van „sociale voorspoed” vonden we nog terug omstreeks het midden van de 18e eeuw. Het is derhalve volkomen ten onrechte dat de leefwereld van deze „proletariërs avant la lettre” als het ware steeds en voor alle perioden in het verleden in sterk overtrokken en al te sombere kleuren wordt voorgesteld. Het beeld van de „arme weverkens en crasselaers” mag niet onbeperkt en ongenueanceerd in het verleden worden geprojecteerd! Een dergelijke voor-

(83) G. WILLEMSSEN (op. cit., pp. 255-256) merkt in die zin op: „la grande concurrence ne donne que de modiques bénéfices, aussi ne peut-on fabriquer à bon marché que si la matière première est à bas prix”.

stelling wordt pas echt reëel tegen het einde van het Ancien Regiem, wanneer als gevolg van de beginnende industrialisatie, de verscherpte handelspolitiek van de buurlanden (eerst Engeland, later Spanje en Frankrijk) en de toenemende buitenlandse concurrentie de nominale prijzen en lonen gaan dalen⁸⁴. Vertaald in reële waarden wordt de sociale achteruitgang zelfs nog scherper, daar zich gelijktijdig en onder impuls van een sterkere bevolkingsdruk prijsstijgingen van levensmiddelen, brandstoffen, pachten en huishuren beginnen af te tekenen. Aanvankelijk trachten de thuisarbeiders zich hiertegen nog te wapenen door een verhoogde arbeidsintensiteit, een langere werkdag en een grotere participatie van vrouwen, kinderen en/of inwonende ouderlingen. Dit impliceert dan wel dat de afzetmogelijkheden in binnen- en buitenland voldoende elastisch moesten blijven om de benodigde groeikansen veilig te stellen. De toename van bezitlozen, kwasi-bezitlozen, marginalen en dus van potentiële thuiswerkers nam immers hand over hand toe sinds de 18e eeuw en dit tegen een ritme van ruim 1 % per jaar.

Deze uitbreiding illustreert meteen de noodzaak van een verdere verruiming van het onderzoekskader. Schattingen in verband met de sociale status der textielarbeiders vereisen gelijktijdig dat we een degelijk inzicht hebben in het conjunctureel verloop van de linnenproductie. In het bijzonder geldt dit dan voor de late 18e en het begin van de 19e eeuw, wanneer de relatief gunstige positie van de thuiswerkers binnen een korte tijdspanne werd afgebouwd en waarbij een maximale inzet weldra niet eens het socio-vitaal minimum garandeerde.

Ook voor wat het conjuncturele verloop in het algemeen en de benadering van de globale produktiecijfers in het bijzonder betreft, komen nog steeds enorme lacunes voor. Veelal beperken zich de inzichten trouwens tot het gecommmercialiseerde deel van de produktie en met uitsluiting van o.m. de auto-konsumptie. In die zin stipt J. Mokyr alvast aan: „the total output of the linen industry is not easy to estimate since only part of the finished cloth ended up at the urban markets”⁸⁵. De laatste jaren, meer bepaald door de innoverende bijdragen van J. Vermaut, A.K.L.Thys, P. Deprez, J. Bastin e.a., werd niettemin reeds heel wat statistisch materiaal ingewonnen en/of kritisch toegelicht⁸⁶. De meeste studies richten zich wel overwegend naar enkele afzonderlijke markten, terwijl we dringend aan een approximatieve omschrijving van de totale linnenproductie toe zijn. Zoals verder nog zal blijken, kan een beperking van het onderzoek tot enkele regionale centra immers gemakkelijk tot sterk afwijkende be-

(84) F. MENDELS, „Industry and marriages in Flandres before the industrial Revolution”, in „Population and Economics” (éd. P. DEPREZ), Manitoba, 1968, pp. 82-83.

(85) J. MOKYR, op. cit., p. 15.

Omtrent de meetbaarheid van het gecommmercialiseerde deel van de produktie, vgl. ook „Histoire Economique et Sociale de la France”, op. cit., dl. II, p. 335.

(86) J. VERMAUT, op. cit.; A.K.L. THYS, op. cit.; P. DEPREZ, „De kasselrij van de Oudburg in de XVIIIe eeuw”, Gent, 1960 (onuitgegeven doktoraatsverhandeling); J. BASTIN, op. cit.

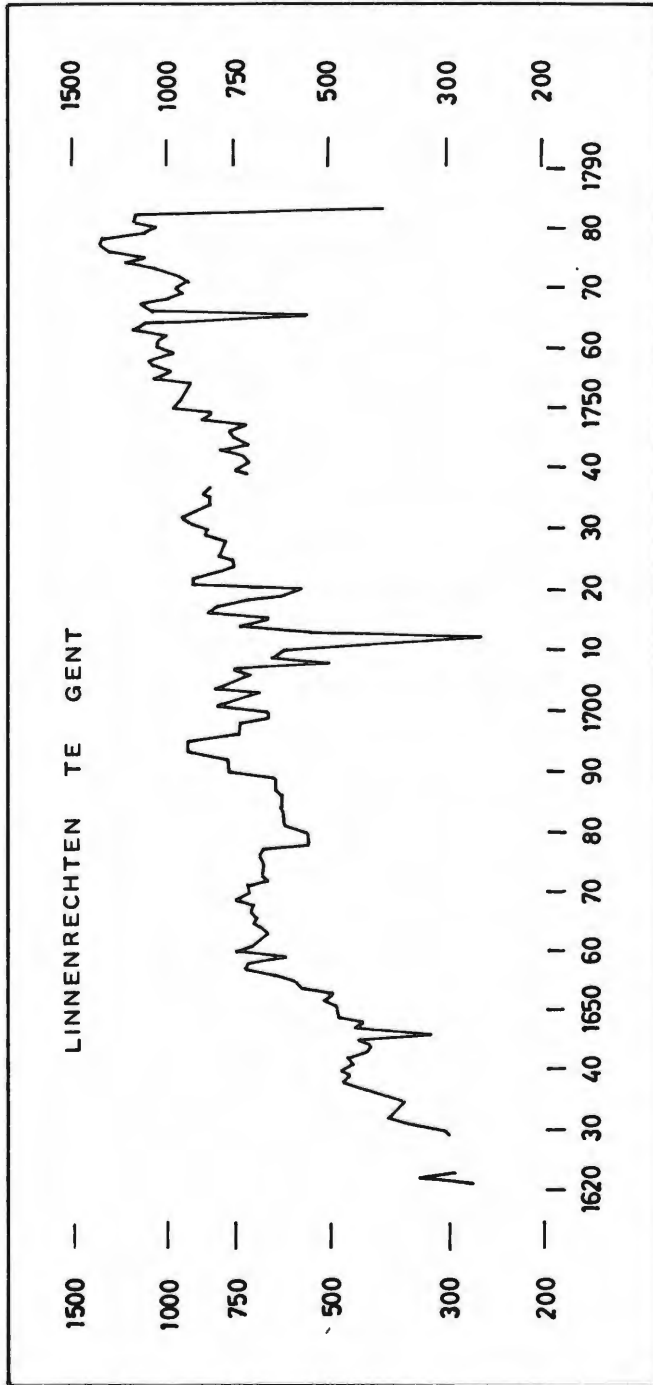
sluiten leiden⁸⁷. Tevens is het, gezien het voorkomen van een sociale crisis sinds de late 18e eeuw, een dwingende opdracht om vooral oog te hebben voor de continuïteit van de statistische reeksen. Het systematisch afbreken van het onderzoek bij het einde van het Ancien Regiem is ten andere één van de belangrijkste oorzaken voor het voorkomen van tal van misverstanden en foutieve stellingen omtrent het sociaal-ekonomisch gebeuren tijdens de cruciale periode 1750-1850. Volledigheidshalve moeten we nochtans opmerken dat, behalve de artificiële opdeling van de geschiedenis in Nieuwe Tijden en Hedendaagse Periode, ook tal van archivalische moeilijkheden en aanpassingen mede bepalend zijn voor het gebrek aan continuïteit in de meeste onderzoeksprojekten. Tal van bijkomende omrekeningen dringen zich namelijk op om tot een uniforme weergave van de verschillende munten, maten en gewichten te komen. Specifiek voor de textielindustrie worden de rekonstrukties nog verder bemoeilijkt doordat men de omzet- en exportcijfers per gewicht in plaats van per lengtemaat begint uit te drukken. Ook de lengtematen van de stukken zelf, voor zover die nog gebruikelijk waren bij het begin van de 19e eeuw, zijn trouwens aan enorme schommelingen onderhevig. Het is moeilijk, zo niet uitgesloten, om in dit verband preciseringen naar voren te brengen. Vast staat wel dat de stukken al maar door langer werden geweven. In plaats van de gebruikelijke 50 tot 60 el zoals tot en met het midden van de 16e eeuw het geval was, loopt de lengte naderhand op tot 65-75 el tegen het einde van het Ancien Regiem. In een aantal gevallen werden zelfs stukken linnen van 80 à 100 el of meer naar de markten gebracht⁸⁸. Alleen al door deze faktor buiten beschouwing te laten, zouden grove onderschattingen optreden. Een analoge correctie dringt zich op bij een analyse van de lakenproductie. T.J. Markovitch, die deze sektor exhaustief bestudeerde voor Frankrijk, laat hierbij opmerken: „nous tenons à souligner encore une fois ici l'avantage atteint par le calcul des superficies produites: nos résultats ainsi obtenus sont, en effet, bien supérieurs à ceux qui ressortent de l'analyse traditionnelle, basée sur le simple nombre des pièces fabriquées...”⁸⁹.

Het volgen van de linnenproductie over langere termijn is over het algemeen een moeilijke opdracht. De statistische informatie, zoals die tot hertoe werd ingewonnen, maakt het niettemin mogelijk om zich een benaderend beeld te vormen voor diverse tijdstippen. Overwegend zijn we dan wel aangewezen op een beperking van het linnenaanbod op de binnenlandse markten. Anderzijds weten we echter dat het hoofdelijk verbruik van vlas en linnen in het binnenland nagenoeg konstant bleef, waaruit we afleiden dat de gecommmercialiseerde omzetcijfers een onder-

(87) Met betrekking tot het begin der 19e eeuw liet L. VARLEZ (op. cit., p. XXVII) trouwens opmerken: „le marché de Gand perdait chaque année de son importance”.

(88) J. VERMAUT, „Vijf variaties...”, op. cit., pp. 193-194; M. RYCKAERT, op. cit.; G. WILLEMSSEN, op. cit.; E. SABBE, op. cit. Meerdere aanduidingen komen verder voor in het fonds Bruine Pakken, nr. 6521 (bewaard op het Rijksarchief Kortrijk).

(89) T.J. MARKOVITCH, „L'évolution industrielle de la France au XVIIIe siècle”, in „Revue d'Histoire Economique et Sociale”, 1975, p. 278.

schatting geven van de globale produktie. De toename van het inheems verbruik zal m.a.w. gelijk worden gesteld aan de bevolkingsgroei. De oudste statistische reeks i.v.m. de linnenproduktie voor Brabant, betreft de opbrengst van de linnenaccijns te Antwerpen sinds het begin van de 16e eeuw⁹⁰. Hieruit valt, voor het tweede kwart van de eeuw, nagenoeg een verdubbeling van de omzet te noteren. Na het hoogtepunt in 1555-1560 volgt evenwel een complete verstering van de Antwerpse markt. Bekend is dat tegen het einde van de 16e - begin 17e eeuw de aanvoer op de Brabantse markten nog slechts een minieme fraktie uitmaakt ten opzichte van de omzet die in Vlaanderen werd gerealiseerd. De contrasten tussen beide regio's zouden zich trouwens nog scherper aftekenen bij een vergelijking van de textielbedrijvigheid zelf. Op een achttal Vlaamse markten, eksklusief Brugge, werden in 1571 iets minder dan 100.000 stuks linnen verhandeld. De terugloop van het handelscijfer tijdens de volgende jaren was wel beduidend minder uitgesproken dan in Brabant, vermits er in 1575 nog steeds een omzet van 75 tot 80.000 stuks werd bereikt⁹¹. Tijdens de volgende jaren zal de crisis zich nochtans eveneens sterker laten voelen. Het begin van de 17e eeuw kenmerkt zich niettemin in het Vlaamse land door een krachtig herstel, in die mate zelfs dat het oudere hoogtepunt van de 16e eeuw reeds tijdens het tweede kwart van de 17e eeuw opnieuw werd benaderd en kort nadien zelfs overtroffen⁹².

Voor het verder verloop van de gecommercialiseerde omzet volstaat het ons nagenoeg uitsluitend op de transakties op de Vlaamse markten te verlaten, aangezien deze regio voor ruim 8 tot 9/10 van de vlaswinning, garenbereiding en linnenproduktie instond. Op een uitstekende wijze zijn we bovendien ingelicht over de linnenaanvoer te Brugge en heel in het bijzonder te Gent, veruit de twee belangrijkste handelscentra voor linnenweefsels tijdens de laatste twee eeuwen van het Ancien Regiem. Vooral na de politieke verwickelingen van het midden der 17e eeuw hadden beide marktplaatsen veel aan representativiteit gewonnen⁹³. De buitengewoon snelle toename van de transakties tussen 1640-60 lijkt derhalve wel enigszins misleidend en wijst ten dele op een herstructurering tussen de diverse centra onderling. Op grond nu van tal van partiële gegevens mag worden afgeleid dat de omzet $\pm 50\%$ van de totale verhandelde produktie vertegenwoordigde tijdens de periode 1660/70-1760/70. Deze vaststelling laat derhalve toe de Gentse aanvoercijfers verder aan te wenden voor een meer globale weergave van de evolutie der linnenproduktie in het

(90) A.K.L. THYS, op. cit., pp. 143-150.

(91) J. VERMAUT, „Nieuwe gegevens...”, op. cit., p. 146.

Betreffende de globale produktiecijfers, die tijdens de tweede helft van de 16e eeuw werden bereikt, cfr. W. BRULEZ, „De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw”, in „Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden”, 1966-67, pp. 278-310.

(92) Ook voor de linnenproduktie in Noord-Frankrijk wordt tijdens het eerste derde van de 17e eeuw een gunstig conjunktureel verloop aangenomen („Histoire Economique et Sociale...”, op. cit., dl. I, p. 758).

(93) J. VERMAUT, „Nieuwe gegevens...”, op. cit., pp. 149-151; id., „Vijf variaties...”, op. cit., p. 227.

binnenland en meer in het bijzonder in het Vlaamse land (cfr. tabel op volgende blz.).

Heel wat meer statistische informatie komt anderzijds beschikbaar vanaf het einde van het Ancien Regiem, ofschoon het interpreteren van deze waarden er niet gemakkelijker op wordt. Meerdere auteurs maken klaarblijkelijk geen of onvoldoende onderscheid tussen de globale productiecijfers enerzijds (inklusief de auto-konsumptie) en de gecommercialiseerde omzet anderzijds. Bovendien worden tegen het einde van het Ancien Regiem meerdere nieuwe marktcentra opgericht, wat inhoudt dat bij het globaliseren van de basisgegevens van een aangepaste „multiplier” moet worden uitgegaan. Inzonderheid de recent (her)opgerichte markt van Tielt zal weldra een exponentiële groei kennen, in die mate zelfs dat deze provinciestad tot het belangrijkste aanvoercentrum in het binnenland evolueerde. Reeds in 1820 kon men de gewijzigde situatie als volgt schetsen : „le marché de Gand rencontre depuis quelques années un rival dans celui de la ville de Thielt... lequel annuellement devient plus considérable, les français y font directement leurs achats ; on doit y attribuer en partie que les ventes au marché de Gand ont été moins importantes pendant les dernières années”⁹⁴. Naderhand namen de handelsactiviteiten er nog verder toe en een jaarlijkse omzet van 60 tot 70.000 stukken linnen was zelfs allerminst uitzonderlijk tijdens het tweede kwart van de 19e eeuw⁹⁵. Vanaf het tweede decennium van de 19e eeuw beschikken we anderzijds ook over vrij gedetailleerde inlichtingen voor alle Oostvlaamse centra en vanaf de jaren '40 zelfs voor het ganse Vlaamse land, zodat aan de representativiteit van de extrapolaties niet langer kan getwijfeld worden⁹⁶. Een interessante bijkomende controle van de gecommercialiseerde transakties wordt tevens mogelijk vanaf het einde van de Hollandse periode, wanneer nationale uitvoerstatistieken voorhanden zijn. Wel zijn deze dan hetzij in handelswaarde hetzij per gewicht weergegeven⁹⁷. In laatstgenoemd geval werden de aanduidingen herleid door uit te gaan van een middenwaarde van 14 à 15 kg per stuk⁹⁸.

Samenvattend brengen ons al deze evaluaties en extrapolaties tot onderstaande weergave van de gecommercialiseerde linnenproductie in het Vlaamse land :

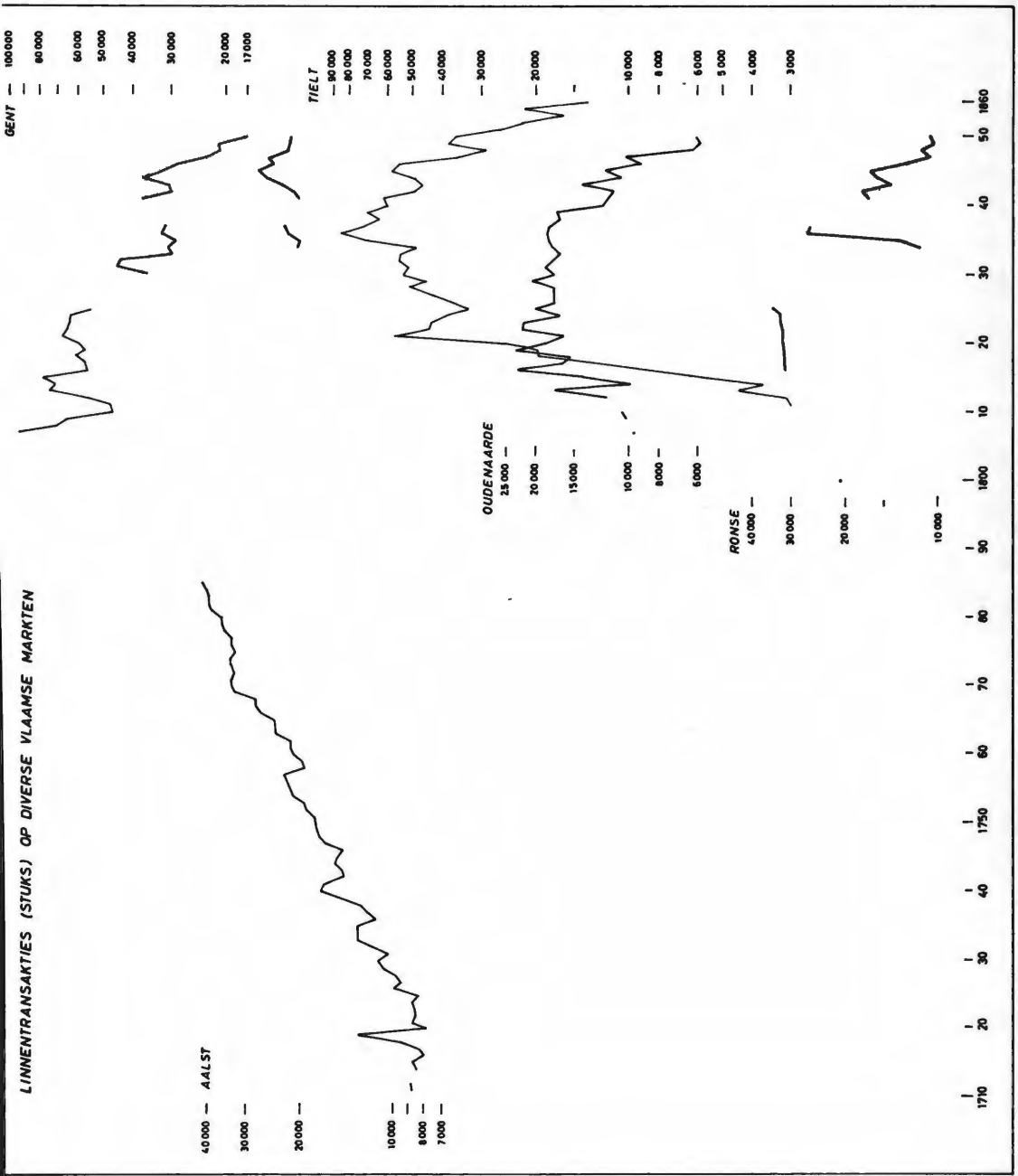
(94) „Exposé de la situation de la province...”, 1820, pp. 32-33. Zie verder J. GELDHOF, „Meetgebruiken op Westvlaamse lijnwaadmarkten anno 1822”, in „Biekorf”, 1973, p. 288. De tijdgenoot heeft het over de „thans ryke ende bloeyende lynwaetmerkt der stad”.

(95) Omgerekend naar de aangehaalde marktrechten in M. STROBBE, op. cit., pp. 302 en 329.

(96) E. SABBE, op. cit., dl. II, bijlage X, p. 630.

(97) G. JACQUEMYNS, op. cit., pp. 154-164 en 414 ; E. SABBE, op. cit., dl. II, passim.

(98) Voor het herleiden van de aangehaalde gewichten in aantal stukken linnen, konden we ons op diverse verwijzingen verlaten. Fragmentarische aanduidingen komen aldus voor in het Rijksarchief Brugge, Leidedepartement, nrs. 2911-2914 ; zie ook E. SABBE, op. cit., dl. II, pp. 135, 157, 326 en 526 ; L. VARLEZ, op. cit., p. LVII ; L. VAN ACKER, op. cit., pp. 177-180.

Handelsomzet van linnen in Vlaanderen (in aantal stuks)

1571 : meer dan 94.000	1801-1810 : 190 à 200.000
1575 : meer dan 75 à 80.000	1811-1820 : ca. 250.000
1620-1630 : meer dan 75 à 80.000	1821-1830 : 250 à 300.000
1670-1680 : ca. 120.000	1831-1840 : 200 à 220.000
1700 : ca. 120.000 ⁹⁹	1841-1850 : 180 à 190.000
1720-1730 : ca. 130.000	
1750 : ca. 145.000	
1775 : ca. 175.000	
1780-1785 : ca. 195.000	

Uiteraard betreft het hier eens te meer benaderende waarden ; niettemin bieden ze een uitstekend uitgangspunt om het groeiritme van de vlasindustrie te bepalen. Daarbij moet dan eveneens met een toename van het binnenlands verbruik rekening worden gehouden en dit overeenkomstig de bevolkingsevolutie. Anderzijds moet eraan herinnerd worden dat het langer worden van de stukken in bovenstaande omrekeningen niet helemaal kon worden weggewerkt.

Een eerste vaststelling betreft de snelle uitbouw van de vlasnijverheid tot en met het derde kwart van de 17e eeuw. Terwijl het inheems verbruik tussen 1560-70 en 1670-75 zich nauwelijks wijzigt (vgl. het stabiele bevolkingscijfer tussen beide tijdstippen), noteren we voor de gecommmercialiseerde omzet alvast een lichte toename (in aanmerking nemend dat de aanvoer te Brugge niet was weerhouden voor de oudste periode). Inzonderheid tijdens het tweede en derde kwart van de 17e eeuw worden de afwijkingen sterker uitgesproken. Op dat ogenblik neemt de bevolking met 20 - 25 % toe ; de handelstransakties op de diverse markten stijgen daarentegen met ± 55 %. Deze gunstige trend zal echter onderbroken worden tegen het einde van de 17e - begin 18e eeuw, wanneer tijdelijk een fase van nulgroei intreedt. Het verder verloop van de 18de eeuw kenmerkt zich opnieuw door een aanhoudende stijging van de linnenproductie. Doorheen de eerste helft van de 18e eeuw berekenen we een groeiritme van $\pm 0,3 - 0,4$ % per jaar ; tijdens de tweede helft van de eeuw treedt nog een sterkere acceleratie op, waarbij de jaarlijkse procentuele groei 0,9 tot 1 % zal bereiken en opnieuw (tijdelijk) boven de bevolkingstoename uitstijgt. Voor wat de Franse periode betreft, zijn de omzetcijfers moeilijker te interpreteren en/of te berekenen. Wel lijkt het aannemelijk dat de politieke verwickelingen voor enkele onderbrekingen hebben gezorgd. Kort na de eeuwwisseling konstateren we evenwel een bijzonder snelle expansie met groeicoëfficiënten van een orde van 2 % per jaar. Ook tijdens het begin van het Hollands bewind schijnt de vlasindustrie

(99) J. SAMYN signaleert voor het begin van de 18e eeuw een gecommmercialiseerde omzet van ca. 100.000 stukken ; omstreeks 1750-1765 zou deze ± 200.000 stukken hebben omvat. J. MOKYR vermeldt daarentegen voor 1765 een globale omzet van ca. 159.000 stukken. Duidelijk overschatte waarden voor het begin der 18e eeuw werden door F. MENDELS („Industrialization...”, op. cit., p. 179) afgeleid en op 230.000 stukken bepaald.

zich nog op een hoog niveau te hebben gehandhaafd, ofschoon zich toch reeds de eerste symptomen van saturatie en/of dreigende afzetmoeilijkheden beginnen af te tekenen. Het zal evenwel duren tot na de onafhankelijkheid, alvorens van een wezenlijke terugloop van de linnenproduktie kan worden gewaagd.

Het algemeen beeld, zoals we het tot hiertoe hebben uitgeschetst, wordt in grote lijnen bevestigd bij een detailanalyse van de handelstransakties op diverse Vlaamse markten. Als test-case baseerden we ons op enkele ramingen van de aanvoer en/of van de verpachtingen der meetrechten voor Gent, Tielt, Oudenaarde, Aalst, Ronse en Geraardsbergen (vgl. grafiek)¹⁰⁰. Heel duidelijk blijkt hieruit de herstructurering van de marktbevoorrading sinds het einde van het Ancien Regiem. Nagenoeg alle marktcentra, met uitzondering van Gent en in mindere mate van Aalst, tonen alvast een markante stijging van de linnenaanvoer doorheen de 18e en het eerste kwart van de 19e eeuw. De pessimistische visie van E. Sabbe, die in menig opzicht door de handelsomzet binnen de Scheldestad was ingegeven, moet a.h.w. geheel en al worden verworpen. Alle symptomen wijzen integendeel op een sterk expansieve markt en deze situatie bleef zowel tijdens de Franse als Hollandse overheersing kenmerkend¹⁰¹. Enkel op het einde van de Franse periode kwam tijdelijk een ernstige crisis voor, maar vergeleken met de katoensektor was deze veel minder ingrijpend voor de meer traditionele branches van het textielbedrijf. Ook tal van beschrijvende bronnen en uitlatingen van tijdgenoten bevestigen trouwens, zoals we eerder reeds lieten opmerken, de aangroei van het produktievolume en dit tot en met het begin van de jaren '30 van de 19e eeuw¹⁰². Gelijktijdig wordt er dan wel op gewezen dat een hoger arbeidsritme noodzakelijk was geworden om de loondalingen zoveel mogelijk te ondervangen: „le régime des longues journées... est imposé par le taux minime

(100) Voor Gent deden we hierbij beroep op de aangehaalde studies van J. BASTIN en P. DEPREZ. De omrekeningen voor Tielt werden doorgevoerd aan de hand van de marktrechten, zoals die door M. STROBBE waren samengebracht. Benaderende waarden voor Oudenaarde wonnen we in op het Stadsarchief, Hedendaags Archief, nr. 1713.55. Betreffende de omzetcijfers te Ronse, cfr. K. VAN BUTSELE, „De Ronsese textielindustrie in de XIXe en het begin van de 20e eeuw (tot 1914)”, in „Annalen Gesch. en Oudh. Kring van Ronse”, 1975, pp. 18-19. De marktrechten voor Aalst en Geraardsbergen, in bijlage afgedrukt in de studie van E. SABBE, werden heromgerekend volgens een aangepast tariefstelsel dat door J. VERMAUT („Vijf variaties...”) wordt aangeduid.

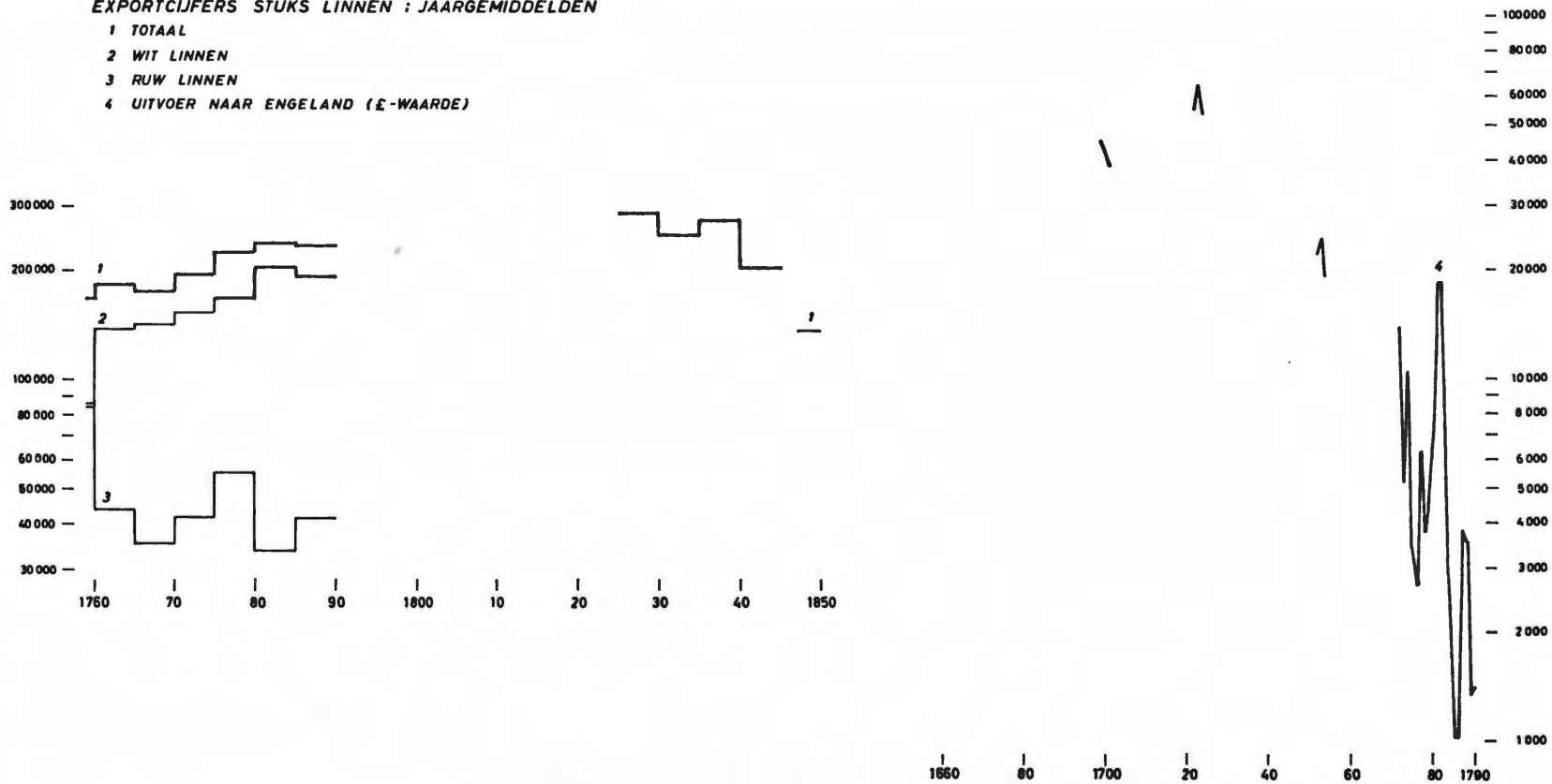
Met betrekking tot de vergelijkingen in de 19e eeuw, maakten we tevens gebruik van de overzichten in het „Provinciaal Memoriaal”. Partiële aanduidingen werden eerder gepubliceerd door C.L.G. DE KEVERBERG, „Essai sur l'indigence dans la Flandre Orientale”, Gent, 1819; J.A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, „Het distrikt St.-Niklaas, voorheen Land van Waas”, St.-Niklaas, 1825; J. J. STEYAERT, „Beknopte verhandeling over de byzonderste nijverheidstakken in Vlaanderen”, Gent, s.d.

(101) Gelijkaardige groeicijfers worden opgemerkt voor de Noordfranse centra. Te Rijsel bedroeg de omzet in de vlasindustrie 44.100 stukken in het jaar 1800 tegenover 89.440 stukken in 1812 (C. FOHLEN, „L'industrie textile u temps du second empire”, Parijs, 1956, p. 224).

(102) L. VARLEZ, op. cit., pp. XXVI-XXVII.

EXPORTCIJFERS STUKS LINNEN : JAARGEMIDDELDEN

- 1 TOTAAL
- 2 WIT LINNEN
- 3 RUW LINNEN
- 4 UITVOER NAAR ENGELAND (£-WAARDE)

des salaires à la pièce" ¹⁰³. Het proces van zelf-exploitatie werd evenwel al te lang opgedrongen en volgehouden. Ongetwijfeld droegen ook de lage prijzen van levensmiddelen tijdens de jaren '20 van de 19e eeuw hiertoe bij. De bruuske prijsschommelingen tijdens de jaren '40 evenals de verscherpte concurrentie in binnen- en buitenland, de protektionistische douanetarieven van de buurlanden en de afzetmoeilijkheden in de kolonies ondermijnden evenwel de laatste weerstand van de huisnijverheid op het platteland in Vlaanderen: „les paysans avaient consenti aux plus cruelles réductions de salaires. Mais il y a des limites à tout, même à la résignation des paysans flamands. Il est un moment où le salaire cesse d'être humain et où l'on préfère abandonner le métier" ¹⁰⁴.

Een analoge controle van de bedrijvigheid in de vlasindustrie kan, sinds het midden van de 18e eeuw, worden uitgewerkt aan de hand van de nationale handelsstatistieken. Voor de periode 1759-91 beschikken we aldus over globale exportcijfers, die jaarlijks door de Financieraad waren ingewonnen en bijgehouden. Weliswaar worden hierbij diverse rubrieken onderscheiden; bij de verwerking kunnen we ons echter beperken tot de uitvoercijfers van wit of gebleekt lijnwaad en grijs lijnwaad, daar de andere produkten slechts een minieme fractie van de verhandelingen vertegenwoordigen ¹⁰⁵. Een kleine bemerking dringt zich anderzijds nog op bij het uniform maken van deze statistische reeksen. Behalve in aantal stuks, werden sommige vermeldingen ook in el aangeduid. Voor het herleiden van eerstgenoemde omschrijving, gingen we uit van een eenheidsmaat van ± 75 el per stuk.

Vanaf het tweede kwart van de 19e eeuw kunnen we deze exportcijfers verder aanvullen. Wel werd de jaarlijkse uitvoer van linnen toen in gewichtseenheden uitgedrukt ¹⁰⁶. Met het oog op een vergelijking met de oudere statistische reeksen, namen we aan dat een stuk linnen gemiddeld 14 tot 15 kg woog. Uiteraard zullen ook in dit verband heel wat afwijkingen zijn voorgekomen overeenkomstig de kwaliteit, de breedte der stukken en de dichtheid van de draden; meerdere verwijzingen laten echter uitschijnen dat een dergelijk gemiddelde de realiteit vrij dicht benadert.

Een combinatie van deze nationale exportcijfers voor de periode 1760-1850 zoals weergegeven op bijgaande grafiek, bevestigt eveneens het conjuncturele verloop dat we tot hiertoe hebben uitgeschetst. Weliswaar is het niet mogelijk met deze statistische reeksen de evolutie te volgen tijdens de laatste jaren van het Ancien Regiem en de eerste decennia van de 19e eeuw; overtuigend blijft niettemin de expansie voor de tweede helft van de 18e eeuw. Vergeleken met de situatie omstreeks 1760-65 bekomen we voor het einde van het Oostenrijks bewind een toename van de nationale exportcijfers met $\pm 32\%$ of gemiddeld 1,1% per jaar. Belangrijk is bovendien de vaststelling dat de uitvoer van ongebleekt linnen nagenoeg stabiel bleef tijdens deze periode. In toenemende mate

(103) E. DUBOIS, op. cit., p. 166.

(104) L. VARLEZ, op. cit., p. LX.

(105) E. SABBE, op. cit., dl. II, bijlage VII, pp. 622-623.

(106) G. JACQUEMYS, op. cit., pp. 154-164; E. SABBE, op. cit.

was de export op wit lijnwaad afgestemd, hetgeen een grotere toegevoegde waarde voor de binnenlandse verwerking laat veronderstellen.

Wanneer we de nationale exportcijfers vanaf 1825-30 hierbij laten aansluiten, blijken reeds bepaalde symptomen van saturatie. Sinds het einde van het Ancien Regiem zou de gecommercialiseerde omzet voor het buitenland met nog slechts ca 20 % gestegen zijn of met gemiddeld 0,3 - 0,4 % per jaar tegenover 1,1 % tussen ca. 1760 en 1790. Na 1830-35 trad zelfs een daling van de jaarlijkse uitvoer op.

Het zou ons te ver leiden deze exportcijfers meer in detail te bespreken door tevens op eventuele wijzigingen met betrekking tot de afnemers en afzetmarkten in te gaan. Enkele belangrijke wijzigingen lijken nochtans het vermelden waard, te meer omdat het onderzoek aldus aansluit bij de problemen inzake buitenlandse concurrentie en afzetmoeilijkheden. Een eerste vaststelling betreft het verlies van de Britse markt sinds het einde van de 17e eeuw en dit ten koste van de zich snel ontwikkelende linnenproductie in Schotland en Ierland (cfr. grafiek)¹⁰⁷. Tot en met de jaren '80 van de 18e eeuw bleven de exportmogelijkheden van de Zuidnederlandse en overwegend Vlaamse vlasindustrie naderhand op Spanje en, zij het indirect, op Amerika afgestemd. Ruim de helft tot driekwart van de gecommercialiseerde productie volgde deze bestemming¹⁰⁸. Een herziening van de handelstarieven in 1783 bracht hierin een eerste kentering¹⁰⁹; de inlijving bij Frankrijk accentueerde enkele jaren later nog sterker de nieuwe afzetmogelijkheden bij onze zuiderburen, waar spoedig ruim 80 à 90 % van de export werd heengebracht¹¹⁰. Deze situatie zal trouwens tot en met de jaren '30 van de 19e eeuw behouden blijven. Een herziening van de handelstarieven enerzijds en een verscherping van de Britse concurrentie anderzijds zorgden toen echter voor een bijzonder zware en reële bedreiging van de inheemse linnennijverheid¹¹¹. Geen enkele bedrijvigheid was immers sterker exportgericht. Benaderende ramingen voor de tweede helft van de 18e eeuw en het eerste derde van de 19e eeuw laten met name toe te stellen dat doorgaans ongeveer 50 tot 60% van de linnenfabrikaten werden uitgevoerd. Vergeleken met de productiecentra in Vlaanderen, vond zelfs 80 tot 90 % van de weefsels bui-

(107) Betreffende de evolutie van de Ierse en Schotse vlasnijverheid, vgl. o.m. C. GILL, „The rise of the Irish linen industry”, Oxford, 1964; B. LENMAN, „Banking, linen and the origins of Scottish Industrial Revolution”, in „Revue Internationale d'Histoire de la Banque”, 1975, pp. 59-81; B.R. MITCHELL-L. DEANE, op. cit.

Voor de uitvoer van Zuidnederlands linnen naar Engeland tijdens de 17e-18e eeuw, cfr. R. SICKINGER, „The British textile trade and Britain's trading partners, 1772-1792”, Ann Arbor, 1978; F. MENDELS, „Industrialization...”, op. cit., p. 186.

(108) Specifiek voor wat de handelsrelaties tijdens de 17e eeuw betreft, cfr. J. BASTIN, op. cit.; J. EVERAERT, „L'exportation textile des Pays-Bas Méridionaux vers le monde Hispano-Colonial (ca. 1650-1700)”, in „Produzione, commercio e consumo dei panni di lana”, Firenze, 1976, pp. 45-49.

(109) G. WILLEMSSEN, op. cit., p. 340; J. LEFEVRE, „Etude sur le commerce de la Belgique avec l'Espagne au XVIIIe siècle”, Brussel, 1921.

(110) Volgens de prefekt van het Schelddepartement richtte zich omstreeks de eeuwwisseling evenwel nog 5/8 van de export naar Spanje en Zuid-Amerika.

(111) E. SABBE, op. cit.

ten dit gewest een bestemming¹¹². Deze omrekeningen worden nog scherper afgelijnd, wanneer we gelijktijdig vaststellen dat voor Iers linnen het aandeel van de export van een orde van 55 à 60 % was. In Bohemen, een andere belangrijke konkurrent op de internationale markt, zou gemiddeld 40 tot 50 % van de linnenproduktie uitgevoerd zijn¹¹³. Op grond van bovenstaande schattingen worden meteen de reperkussies van een afzetkrisis in het buitenland duidelijk. Omstreeks 1840-50, wanneer de crisis in de traditionele textielsektor in Vlaanderen zich reeds heel scherp aftekende, was het aandeel van de buitenlandse afzet tot nauwelijks 30 à 40 % teruggevallen.

Een bijkomend bewijs voor de expansie van de linnennijverheid doorheen de 18e en het begin van de 19e eeuw kan op zekere hoogte worden afgeleid uit de uitbouw van de industriële activiteiten zelf. De oudste nijverheidstellingen, die dateren van het einde van het Ancien Regiem, moeten weliswaar met de nodige omzichtigheid worden benaderd; evenzeer valt er een benaderend idee omtrent het expansieritme uit af te leiden. Omstreeks het jaar 1800 werd door de prefekten van het Leie- en Scheldepartement voorgehouden dat er respectievelijk 23.133 en 21.821 linnenwevers actief waren¹¹⁴. Veertig jaar later zouden in diezelfde regio 55 tot 60.000 linnenwevers zijn voorgekomen, hetgeen een toename met $\pm 28\%$ laat veronderstellen¹¹⁵. Uitgedrukt per jaar wijst dit op een groeicoëfficiënt van ca. 0,6 % Meteen gelden deze waarden als absolute maxima. Omstreeks 1843-45 was het aantal wevers immers reeds duidelijk in regressie en werd een globaal cijfer voor beide provincies van 49 à 50.000 weerhouden; d.i. ten opzichte van 1800 een toename met 10 % of nauwelijks 0,2 % per jaar. Vergeleken met de hoger aangehaalde evolutie van het linnenaanbod op de Vlaamse markten, wijzen deze waarden wel een snellere toename van het arbeidspotentieel aan. Op grond hiervan mogen we derhalve aannemen dat, althans tegen het einde van de beschouwde periode, de arbeidsintensiteit per werknemer opnieuw moet afgezwakt zijn. Het enige middel waarmee men jarenlang de loondalingen had weten te compenseren, werd m.a.w. ondergraven bij gebrek aan bestellingen en afzetmogelijkheden in binnen- en buitenland. In enkele jaren zal de sociale aftakeling meteen de meest dramatische vormen aannemen.

Betreffende de arbeidsparticipatie in de industriële en semi-industriële sektor tijdens het Ancien Regiem zijn we minder uitvoerig ingelicht. Mikro-onderzoek laat niettemin toe om ook voor deze periode enkele algemene indrukken voorop te stellen. Steeds opnieuw worden we hierbij gekonfronteerd met een snelle toename van het aantal textielarbeiders. Zelfs in de Westhoek, een regio die tot op zekere hoogte was gekenmerkt door een „agrarian structure similar to the English style” en waar

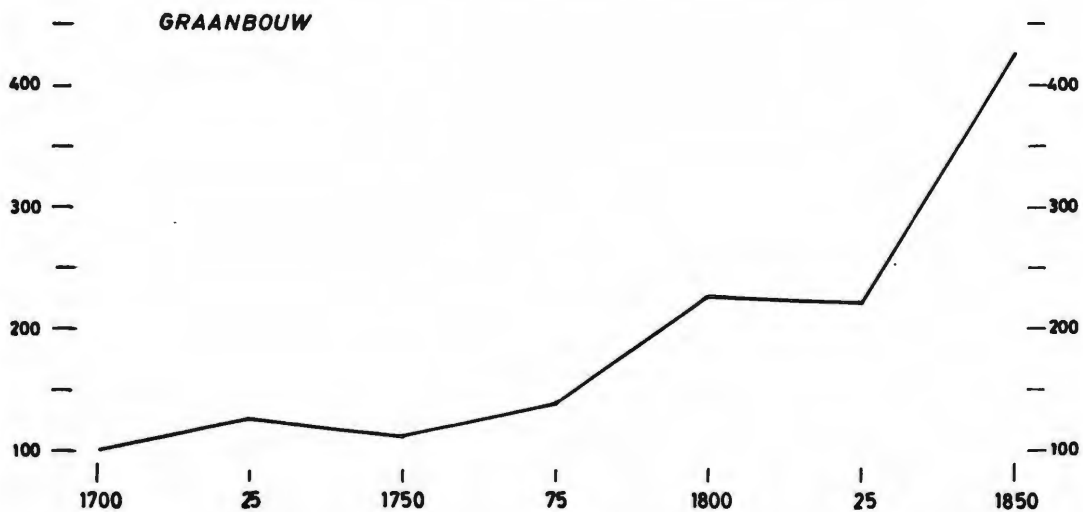
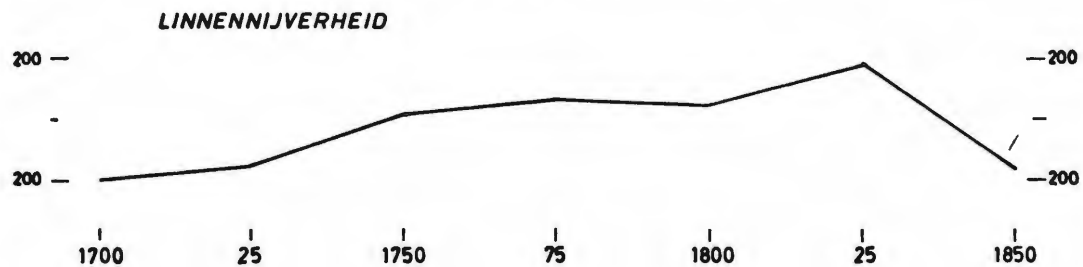
(112) Blijkens F. MENDELS („Agriculture...”) zou in West-Vlaanderen slechts $\pm 16\%$ van de linnenproduktie binnen de provincie verbruikt zijn.

(113) P. KRIEDTE - H. MEDICK - J. SCHLUMBOHM, op. cit., p. 87.

(114) Meerdere auteurs onderschrijven deze ramingen; vgl. o.m. F. MENDELS, „Industrialization...”, op. cit., pp. 174-177.

(115) E. DUBOIS, op. cit., p. 181.

APPROXIMATIEVE INDICES VAN DE PRODUKTIEWAARDE

de huisnijverheid nooit echt van de grond kwam, noteren we een analoog proces. Eind 17e eeuw was er nauwelijks 3 % van de actieve bevolking in de vlasindustrie werkzaam tegenover 5 % in 1796¹¹⁶. Heel wat spektakulairder verliep daarentegen de uitbouw van de huisnijverheid in Zuid- en Binnen-Vlaanderen, meteen de streek waar de bevolkingsgroei en de bevolkingsdruk het grootst was. In meerdere lokaliteiten werden er tijdens de 18e eeuw zelfs meer textiel- dan landarbeiders geteld en kwamen geregeld meer spinnewielen en weefgetouwen dan ploegen of andere landbouwwerktuigen voor. Alleen al het feit dat textielarbeid in sommige beroepsopgaven als belangrijkste en enige activiteit werd aangeduid, is bijzonder tekenend voor het expansief klimaat dat binnen deze sektor is voorgekomen. Onder de vele voorbeelden m.b.t. de ingrijpende mutaties signaleren we slechts voor Komen (Zuid-West-Vlaanderen) het relatief aandeel van textielarbeiders en dit op grond van de beroepsomschrijvingen in de huwelijksakten. Van 10 à 13 % omstreeks 1740-50, loopt de verhouding er tegen het einde van de 18e eeuw op tot ruim 26 %¹¹⁷. Blijkens de tellingen van het midden van de jaren '60 alsook deze van het jaar IV (1796), worden we voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen regelmatig met een gelijkaardige vertegenwoordiging van de huisnijverheid gekonfronteerd¹¹⁸. Een detailanalyse van meerdere (nijverheids)tellingen voor Evergem tijdens de Franse periode bevestigt bovendien de volgehouden groei bij het begin van de 19e eeuw. Terwijl er in 1798 een participatie van 29 % voorkwam, liep het aandeel van de textielarbeiders naderhand op tot 30 % in 1803 en 33 % in 1815. Een lichte kontrakctie werd daarentegen opgemerkt voor 1825 met 32 %¹¹⁹.

Niet minder sprekend zijn de partiële aanduidingen i.v.m. het voorkomen van textielwerktuigen. Tussen 1720 en 1780 zou het aantal getouwen in het zuiden van het Brugse Vrije met gemiddeld 120 % of $\pm 1,3$ % per jaar zijn uitgebreid¹²⁰. Weliswaar was de uitbouw van de huisnijverheid minder omvattend in het Noorden van de provincie Oost-Vlaanderen; te Eeklo steeg het aantal getouwen tussen 1721 en 1768 evenwel met 36-37 % of $\pm 0,65$ % per jaar¹²¹. Sneller verliep de industriële expansie eveneens in de Oudburg, waar de getouwentellingen van 1738 en 1792 een gemiddelde jaarlijkse toename met 0,7 à 0,8 % per jaar laten veronderstellen¹²². In meerdere streken van het Vlaamse land evolueerde de huisnijverheid m.a.w. vlugger dan de bevolkingstoe-

(116) D. DALLE, „De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en 18e eeuw”, Brussel, 1963; id., „De bevolking van de stad en de kasselrij Veurne in 1796”, in „Album J. De Smet”, Brugge, 1964, pp. 121-146.

(117) D. TERRIER - P. TOUTAIN, „Le travail et les hommes à Comines au XVIIIe siècle”, in „Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région”, 1978, p. 72.

(118) V. VANDENBROEKE, „Agriculture...”, op. cit., pp. 370-371.

(119) A. DE VOS, op. cit., p. 89.

(120) J. VERMAUT, „Nieuwe gegevens...”, op. cit., pp. 159-162.

(121) R. BUYCK, „De magistraat van Eeklo. Bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis vn de XVIIIe eeuw”, Gent, 1978 (onuitgegeven licentieverhandeling), pp. 21-31.

(122) C. VANDENBROEKE, op. cit., p. 383.

name. Mede door een lichte veroudering van de bevolking (o.m. door een verstrakking van het huwelijkspatroon, dat al maar restriktiever werd) en de sterkere vertegenwoordiging van aktieven en jong-aktieven, werd het immers in meerdere gezinnen gebruikelijk om twee of meer getouwen en andere textielwerktuigen op te stellen. Daarbij vormde vooral de aangroei van een bezitloos proletariaat van dagloners en landarbeiders dat volledig of deeltijds in het textielbedrijf aktief was, een bepalende faktor.

De fragmentarische aanduidingen m.b.t. de uitbouw van de vlasindustrie worden tenslotte, voor wat het Ancien Regiem betreft, overvloedig bevestigd bij een analyse van de boedelbeschrijvingen. De dorpsmonografieën voor Lede en Ertvelde, waarin in ruime mate van dit soort bronnen werd gebruik gemaakt, illustreren zeer goed het toenemend belang van semi-industriële aktiviteiten¹²³. Tegen het einde van de 18e eeuw kwamen er alvast in 80-85 % van de gezinnen spinnewielen voor. Weefgetouwen werden er in ongeveer de helft van de gezinnen opgemerkt bij het opstellen van een dergelijke inventaris.

Samenvattend kunnen we derhalve stellen dat de konjunkturele aanduidingen omtrent de uitbouw van de huisnijverheid in Vlaanderen vrij dicht aanleunen bij de eerder aangehaalde produktie- en omzetcijfers. Elk van deze benaderingen bevestigt trouwens de uitzonderlijke dynamiek van de vlasindustrie sinds de late 17e eeuw en dit tot en met het tweede kwart van de 19e eeuw. Niet alleen kwam er een sterkere vertegenwoordiging voor van textielarbeiders en dit zowel in relatieve als in absolute termen; gelijktijdig kon er bovendien, en dit tot en met het tweede kwart van de 19e eeuw, een hogere arbeidsintensiteit worden opgemerkt. De descriptieve bronnen die doorgenomen werden, laten hieromtrent weinig twijfel. Ook de statistische benaderingen m.b.t. de sociale status van de textielarbeiders tonen trouwens overvloedig aan dat een verhoogde inzet afsluit noodzakelijk was om de loondalingen ongedaan te maken¹²⁴. Ook de verspreide rechtstreekse aanduidingen waarover we voor het arbeidsritme beschikken, sluiten hier vrij dicht bij aan. Het feit dat we echter bijlange niet altijd even precies zijn ingelicht of het full-time dan wel part-time werk betreft, bemoeilijkt in menig opzicht de interpretatie. Bepaald tekenend zijn niettemin de contrasten, die over langere termijn opvallen. Omstreeks 1580 is ons aldus een dagelijkse produktie van 8 el bekend, hetgeen met een jaarproduktie van 19 à 20 stukken zou kunnen overeenstemmen¹²⁵. Begin 18e eeuw daarentegen, wanneer de arbeidsverhoudingen beduidend gunstiger lagen, zijn ons omzetcijfers van ± 7 stukken per getouw en ± 8 stukken per wever bekend¹²⁶. Voor de laatste jaren van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw

(123) J. DE BROUWER, „Geschiedenis van Lede”, Lede, 1963; A. DE VOS, „Geschiedenis van Ertvelde”, Ertvelde, 1971.

(124) Evenzeer moet hierbij worden gedacht aan „surtravail” van mannelijke werkkrachten als aan de kompensatievergoedingen door vrouwen- en kinderarbeid.

(125) A.K.L. THYS, op. cit., p. 351.

(126) R. BUYCK, op. cit., p. 23; L. VAN ACKER, op. cit., pp. 177-180.

kennen we daarentegen meerdere gemiddelde waarden, die steeds schommelen rond de 10 à 12 stukken¹²⁷. De aantasting van de sociale status dreef het produktieritme tijdens de volgende jaren nog verder op, hetgeen dan wordt weerspiegeld in een omzet van $\pm$ 20-25 stukken omstreeks 1830-40¹²⁸. Toenemende afzetmoeilijkheden hadden rond die tijd evenwel voor gevolg dat een dergelijke inzet nog slechts van een minieme fraktie van het massale arbeidspotentieel benodigd was. Apatisch geworden door de voortdurende aftakeling van hun levensstandaard, konden de „uitgestotenen” niet eens meer de nodige weerbaarheid opbrengen om zich om te scholen en/of naar andere sectoren over te schakelen. Kinderarbeid en overexploitatie hadden hen ten andere ook geestelijk totaal ontredderd, zodat de mentale ingesteldheid ontbrak om nog aan alternatieven te denken. Zelfs maatschappijkritische uitingen kwamen bij gebrek aan onderlegdheid nog nauwelijks aan bod¹²⁹. In een tijdspanne van een halve eeuw tot driekwart eeuw was het gekende beeld van het arme Vlaanderen werkelijkheid geworden. Het gaat evenwel geenszins op deze voorstelling te veralgemenen voor het Ancien Regiem. Meerdere symptomen tonen precies aan dat zich tijdens de 18e eeuw decennia lang reële kansen tot een verhoging van het inkomen hebben voorgedaan. Ramingen van de benodigde arbeidsduur, zoals die was vereist om tot een bestaansminimum te komen, laten trouwens uitschijnen dat tot en met het derde kwart van de 18e eeuw nog heel wat vrije tijd voorkwam en waarbij dan eventueel voor een spaarreserve kon worden gezorgd. Meer in het bijzonder tijdens de periode 1710/20 - 1770/80 was slechts een minimale inzet vereist om reeds tot een sluitend gezinsbudget te komen. Dit resulteerde ten andere in een snelle bevolkingsaan groei op het platteland. Tijdelijk kwamen toen bijna evenveel „vrije” dagen als werkdagen voor. Uiteraard is de arbeidsinzet altijd groter geweest dan absoluut noodzakelijk; toch is het een typische eigenschap van de proto-industrie en de huisnijverheid dat zich handhaven belangrijker is dan het systematisch nastreven van winsten (anti-surplus mentaliteit)¹³⁰. De „gemakkelijk” verworven meerinkomsten droegen er anderzijds wel toe bij dat regelmatig aan grondverwerving werd gedacht en dat ook de bouwactiviteit sterk werd gestimuleerd. De pijlsnelle stijging van grond- en pachtprizen in Zuid- en Binnen-Vlaanderen sinds het tweede kwart van de 18e eeuw — een fenomeen dat heel wat minder sterk geprononceerd is in de rest van het land — verloopt in die zin parallel met de genoteerde inkomensverhoging onder de bredere lagen van de bevolking¹³¹. Vóór alles bleven deze mensen uit de huisnijverheid trouwens geïnteresseerd in het land-

(127) F. MENDELS, „Agriculture...”, op. cit., A. DE VOS, op. cit., p. 91.

(128) J. VAN DE CASTEELE, op. cit., pp. 90-97.

(129) Diezelfde gelatenheid en werkelijk verrassende sociale rust niettegenstaande de snelle aftakeling van de levensstandaard en levensvoorwaarden, vinden we in de meeste regio's met een sterk verspreide huisnijverheid terug; vgl. o.m. E. SCHEMMER, op. cit., p. 76.

(130) P. KRIEDTE - H. MEDICK - J. SCHLUMBOHM, op. cit., pp. 97-98.

(131) F. DE WEVER, „Pachtprizen in Vlaanderen en Brabant in de 18e eeuw”, in „Tijdschrift voor Geschiedenis”, 1972, pp. 179-204.

bouwgebeuren en bij de eerste de beste gelegenheid die zich voordeed, zullen zij niet aarzelen om zich opnieuw sterker in de primaire sektor te integreren. Veelal hebben zij dit ten andere tijdens het „hoogseizoen” gedaan als landarbeiders en ook de basis voor hun eigen onderhoud bleven ze al die tijd zoeken in het bewerken van een paar honderd roeden akkerland¹³². De full-time textielarbeider, die zich volledig van de landbouw distancieert, komt alvast op het platteland niet voor. Doorheen de 19e eeuw werden de connecties met het landbouwgebeuren ten andere opnieuw sterker aangehaald. De prijsdalingen van het linnen en de loonredukties zorgden immers voor een niets ontziende sociale crisis in de huisnijverheid. Terwijl de tewerkstelling in de vlasnijverheid al maar verder was uitgebreid geworden, volgde vanaf het einde van het Ancien Regiem een kwasi bestendige afbouw van de toegevoegde waarde. Inzonderheid vanaf de jaren '30 der 19e eeuw, wanneer de afzet op de buitenlandse markten werd afgezwakt, was de impasse meteen volledig. Ook al was de omzet gans die tijd toegenomen, de produktiewaarde uitgedrukt in courante prijzen, stagneerde of steeg minder snel in vergelijking tot de meeste andere sectoren. Het groeiritme der produktiewaarde was zelfs niet eens opgewassen tegen de bevolkingsgroei, met alle gevolgen vanden dien voor het per capita inkomen. Ook het inkomensandeel uit de primaire sektor kreeg derhalve weerom sterker de bovenhand.

(132) „Tous les tisserands, quels qu'ils soient, restent en effet au fond de leur être des ouvriers agricoles, qui reviennent à la terre dès qu'ils le peuvent”, aldus E. DUBOIS (op. cit., p. 167).